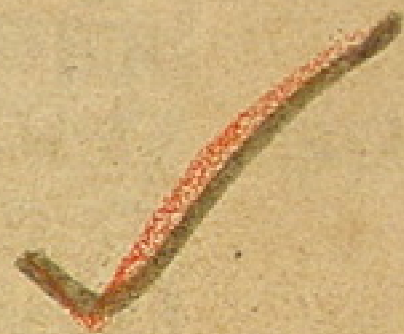
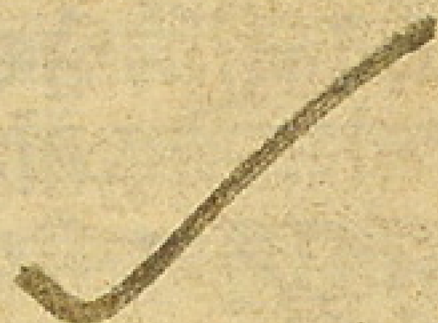

21/14 (C)

205

205

This Manuscript starts from page no: 34

३४ सोपांत्रपाम्मध्कमतीरपोदस्यसिषवाय॥याभिरिंद्रोवर्धतेवीर्यायवीरकर्मणेय
मायकृतीतिसतत्सस्यैषाभवति॥१९॥परेयिवांसंप्रवतोमहीरनुबहुभ्यःपंथाम
नुपस्पशानं॥वैवस्वतंसंगमंजनानांयमंराजानंहविषादुवस्य॥परेयिवांसंपर्य
गतवंतंप्रवतानिउद्वतोनिवतइत्यवतिर्गतिकर्माबहुभ्यःपंथामनुपस्पाशयमानं॥
वैवस्वतंसंगमनंजनानांयमंराजानंहविषादुवस्येति॥दुवस्यतीतिराध्नोतिकर्मा राघ्नोति
निरुपियमउच्यते॥तमेताऋचानुप्रवदति॥२०॥सेनेवसृष्टामंदधात्यस्तुर्नदि
द्युत्वेषप्रतीका॥यमोहजातोयमोजनित्वंजारःकनीनांपतिर्जनीनां॥तंवश्चरा
थावयंवसत्यास्तंनगावोनक्षंतइद्धं॥इतिद्विपदा॥सेनेवसृष्टाभयंवाबलंवादधा
रि त्यस्तुर्नदिद्युत्वेषप्रतीका॥भयप्रतीकाबलप्रतीकायशःप्रतीकामहाप्रतीका २४

ष्पुनरेहि वा वस्यनेदे [illegible] नसासह। वास्तोष्पते नि रमयाम् [illegible] भूम आ इति सान्निध्यार [illegible] पातन्नूतं आ
× व्यारवातस्तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥ ×

सहिरण्यसंदृग्गति यथा सैव दिनौ भाव विशेषो भवतीत्यपरं । मेड्काइवोदकं
मेड्काउदेकादिवेति यथा । वास्तोष्पति र्वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणस्तस्य पातो वा पा
लयिता वा तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥ अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्या विशन् । सखा
सुशेव एधि नः ॥ अमीवहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन्सखा नः सुसखो
भव शेव इति सुखनाम शिष्यते र्वकारो नामकरणोन्तस्थान्तरोपलिङ्गी विभाषित
गुणः शिवमित्यप्यस्य भवति यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवता भवति रूपंरूपं मघवा
बोभवीतीत्यपि निगमो भवति वाचस्पति र्वाचः पाता वा पालयिता वा तस्यैषा भवति ॥ २० ॥
यो अनिध्मो दीदयदप्स्वन्तर्यं विप्रास ईलते अध्वरेषु ॥ अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभि
रिन्द्रो वावृधे वीर्याय ॥ यो अनिध्मो दीदयद्दीप्यतेऽभ्यन्तरमप्सु यं मेधाविन स्तुवन्ति यज्ञेषु

205

३५ कर्मवंतोभवतिधिद्वष्टेद्दावा॥मित्रायहव्यंघृतवज्जुहोतेतिव्याख्यातंजुहोतिर्दान
कर्मा॥कः कमनोवाक्रमणोवासुखोवारथोवातस्यैषाभवति॥२२॥हिरण्यगर्भः
समवर्तताग्रेभूतस्यजातःपतिरेकआसीत्॥सदाधारपृथिवींद्यामुतेमांकस्मैदेवा
यहविषाविधेम॥हिरण्यगर्भोहिरण्यमयोगर्भोहिरण्यमयोगर्भोस्येतिवागर्भो
गृभेर्गृणात्यर्थे।गिरत्यनर्थानितिवायदाहिस्त्रीगुणान्गृह्णा॥तिगुणाश्चास्या
ग्रह्यंतेग्यगर्भोभिवतिसमभवदग्रेभूतस्यजातःपातिरेकोबभूवसधारयतिपृ
थिवींचदिवंच॥कस्मैदेवायहविषाविधेमेतिव्याख्यातं॥विधतिर्दानकर्मा॥सरस्व ३५
न्व्याख्यातंतस्यैषाभवति॥२३॥यतेसरस्वऊर्मयोमधुमंतोघृतश्चुतः।तेभिर्नोविता
भवाइतिसानिगदव्याख्याता॥२४॥विश्वकर्मासर्वस्यकर्तातस्यैषाभवति॥२५॥

दीप्तप्रतीकोवायमोहजातइद्धेपासहसंगतः॥यमाविवेहमातरेत्यविनिगदोभव
तियमइवजातोयमोजानिष्यमाणोजारःकनीनांजारयितांकन्यानांपतिर्जनीनां
पालयितांजायानांतत्प्रधानाहिपज्ञसंयोगेनप्तवंति॥तृतीयोऽग्निरिष्टपतिरित्य
विनिगदोभवति॥तंवश्वराथावयैवसत्योरंत्यापश्चाद्रुत्यावसत्यावानिवसत्यो
षधाहत्यास्तंपयागावश्राप्नुवंति॥तथाग्नावामेध्यंसमृध्यपत्तोगेमित्रप्रमीयते
श्रायतेसंभिन्वानोद्भवतीतिवामेदृयतेवंतिस्येषाभवति॥२१॥मित्रोजनान्या
तयातिब्रुवाणोमित्रोदाधारपृथिवीमुतद्यां॥मित्रःकृष्टीरनिमिषाभिचष्टेमि
त्रायहव्यंघृतवज्जुहोत॥मित्रोजनानयातिब्रुवाणःशब्दंकुर्वन्मित्रएवधा
रयतिपृथिवींचादिवंचमित्रःकृष्टीरनिमिषंनप्तिविपश्यतीतिकृष्टयइतिमनुष्यनाम

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक्॥ तेषामिष्टानि समिषाम
दंति यत्रा सप्तऋषीन्पर एकमाहुः॥ विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च
परमश्च संदृष्टा भूतानां तेषामिष्टानि वा कांतानि वा क्रांतानि वा गतानि वा मतानि वा
नतानि वा अद्भिः सह संमोदंते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्यः
तान्येतस्मिन्नेकं भवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धा
ता च विधाता च परमश्च संदर्शयितेंद्रियाणामेषामिष्टानि वा कांतानि वा क्रांतानि
वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा अन्नेन सह संमोदंते यत्रेमानि सप्तऋषीणानी
इंद्रियाण्येभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे तत्रेतिहासमाच
क्षते विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मानमप्यंततो

उ०ब्रा०

॥३५॥ जुहवांचकारतदेतदभिवादिन्येषाभवतियइमाविश्वाभुवनानिजुह्वदितितस्योत्तरा
भूयसेनिर्वचनाय॥२१॥विश्वकर्मन्हविषावावृधानःस्वयंयजस्वपृथिवीमुतद्यांमु
ह्यंत्वन्येअभितोजनासइहास्माकंमघवासूरिरस्तु॥विश्वकर्मन्हविषावर्धयमानःस्व
यंयजस्वपृथिवींचदिवंचमुह्यंत्वन्येअभितोजनाःसपत्नाइहास्माकंमघवासूरिर
स्तुप्रज्ञाता॥तार्क्ष्यस्वष्टारव्यातस्तीर्णेनारिक्षेक्षियतितूर्णमर्थंरक्षत्यमातेवतिस्यै
षाभवति॥२२॥त्यमूषुवाजिनंदेवजूतंसहावानंतरुतारंरथानाम्॥अरिष्टनेमिंपृतना
जमाशुंस्वस्तयेतार्क्ष्यमिहाहुवेम॥तंभक्षशमन्नेवंतंजूतिर्गतिःप्रीतिर्वादिवजूतिंदेवप्री
तंदेवप्रीतंवासहावानंतरुतारंरथानामरिष्टनेमिंपृतनाजितमाशुंस्वस्तयेतार्क्ष्य ॥३५॥
मिहहुवेमेतिकमन्यंमध्यमादेवमवक्ष्यतस्यैषापराभवति॥२८॥सद्यश्चिद्यःशव

सापंचकृष्टीः सूर्यइवज्योतिषापस्ततान॥सहस्रसाः॥शतसाअस्यरंहिर्नस्मावरंतेयुवतिं
नशार्यां॥सद्योपियः शवसाबलेनतनोत्यपः सूर्यइवज्योतिषापंचमनुष्यजातानिसह
स्रसानिशतसानित्यस्यस्मागतिर्नस्मिनांवारयंतिप्रयुवतीमिवशरमयीमिषुंमंन्यु
मंन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणोवधकर्मणोवामन्युंत्यस्मादिषवस्तस्यैषाभवति॥
॥२९॥त्वयामन्योरथमारुजंतोहर्षमाणासोधृषितामरुत्वः॥तिग्मेषवआयुधासंशि
शानोविश्वावसुहस्तयोरुअभिप्रयंतुनरोअग्निरूपाः॥त्वयामन्योसरथमारुह्यरु
जंतोहर्षमाणासोधृषितामरुत्वस्तिग्मेषवआयुधासंशिश्यमानाअभिप्रयंतुनरो
अग्निरूपाअग्निकर्मणः संनद्धाः कवचिनइतिवा॥दधिक्राव्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥
॥३०॥आदधिक्राः शवसापंचकृष्टीः सूर्यइवज्योतिषापस्ततान॥सहस्रसाः शतसा

सा वाज्यर्वापृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि।।आगतनोतिदधिक्राः शवसा बलेनापः सूर्यइव ज्यो
तिषा पंचमनुष्यजातानि सहस्रसाः शतसा वाजीवाजनवानर्वेरणवान् संपृणक्तु मधुनोदके नो
न वचनानीमानीति मधु धमतेर्विपरीतस्य सविता सर्वस्य प्रसविता तस्यैषा भवति।।३१।।
सविता यंत्रैः पृथिवीमरम्णादस्कंभने सविता द्यामदृंहत्।।अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमंतरि
क्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रं।। सविता यंत्रैः पृथिवीमरमयदनारंभणेऽतरिक्षे सविता
द्यामदृंहदश्वमिवाधुक्षद्धुनिमंतरिक्षे मेघं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्णइति वाऽत्वरमा
णइति वा सविता समुदितारमिति कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यदादित्योपि सवितो
च्यते तथापि हैरण्यस्तूपे स्तुतोऽर्चन्हिरण्यस्तूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच तद
भिवादिन्येष ऋग्भवति।।३२।।हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वांगिरसो जुह्वे वाजेअ २७

स्मिन्॥एवाता ईंनवमेवंदमानःसोमस्यैवांशुंप्रतिजागराहौ॥हिरण्यस्तूपोहिरण्य
मयस्तूपोहिरण्यमयस्तूपोऽस्येतिवास्तूपस्त्यायतेःसंघातःसवितर्यथावांगि
रसोजुहवेहृयद्दूऽस्मिन्नेवंत्वार्चनवनायवेंदमानःसोमस्यवांशुंप्रतिजाग
र्म्यहे॥त्वष्टाव्याख्यातस्तस्येषाभवति॥३३॥देवस्त्वष्टासविताविश्वरूपःपुपो
षप्रजाःपुरुधाजजान॥इमाचविश्वाभुवनान्यस्यमहद्देवानामसुरत्वमेकं॥दे
वस्त्वष्टासवितासर्वरूपःपोषतिप्रजारसानुप्रदानेनबहुधाचेमाजनयतीमा
निचसर्वाणिभूतान्युदकान्यस्यमहद्भास्मैदेवानामसुरत्वमेकंप्रज्ञावत्त्वंवा
नवत्त्वंवाऽपिवाऽसुरितिप्रज्ञानामास्यत्यनर्थानस्ताश्चास्यामर्थोऽसुरत्वमा
दित्यः॥वातोवातीतिसतस्तस्यैषाभवति॥३४॥वालआवालुप्तेषजंशंकुमयो

उ॰नि॰

॥२८॥ भुनोहृदे॥प्रणआयूंषितारिषत्॥वातआवातुभेषज्यानिशंभुमयोभुचनोहृदया
यप्रवर्धयतुचनआयुरग्निर्थीरित्याख्यातास्तस्यैषाभवति॥१५॥प्रतित्यंचारुमध्व
रंगोपीथायप्रहूयसे॥मरुद्भिरग्नआगहि॥तंप्रतिचारुमध्वरंसोमपानाय
प्रहूयसेसोग्नेमरुद्भिःसहागछेतिकमन्यंमध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापराभ
वति॥१६॥अभित्वापूर्वपीतयेसृजामिसोम्यंमधु॥मरुद्भिरग्नआगहि॥अ
भिसृजामित्वापूर्वपीतयेपूर्वपानायसोम्यंमधुसोममयंसोग्नेमरुद्भिःसहा
गछेति॥१७॥विनोवेनतेःकांतिकर्मणस्तस्यैषाभवति॥१८॥अयंवेनश्चोदय
त्पृश्निगर्भाज्योतिर्जरायूरजसोविमाने॥इममपांसंगमेसूर्यस्यशिशुंन ॥२८॥
विप्रामतिभीरिहंति॥अयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाःप्राग्वर्णगर्भाआपइतिवा

ज्योतिर्जरायुर्ज्योतिर्जरस्यजरायुस्थानंभवतिजरायुर्जरयागर्भस्यजरयायास्य
तइतिवेममपांसंगर्भस्सूर्यस्यचन्द्ररश्मिभिर्वाविभामीतिमीरिहं।तिहिहंतिस्तवंति
वर्धयंतिघृतंजुयतीतिवाशिशुःशंसनीयोभवतिशिशीतेर्वास्याद्दानकर्मणश्चि
रलब्धोगर्भोभवत्यसुनीतिरसूतंनयतीतितस्यैषाभवति॥३९॥असुनीतेमनो
अस्मासुधारयजीवातवेसुप्रतिरानआयुः॥रारंधिनःसूर्यस्यसंदृशिघृते
नत्वंतन्वंवर्धयस्व॥असुनीतेमनोअस्मासुधारयचिरंजीवनायप्रवर्धयस्व
नआयूरंधयचनःसूर्यस्यसंदर्शनायरध्यतिर्वशगमनेपिदृश्यते।मारधा
मद्द्विषतेसोमराजन्नित्यपिनिगमोभवतिघृतेनत्वमात्मानंतन्वंवर्धयस्वर्तंव्या
ख्यातंतस्यैषाभवति॥४०॥ऋतस्यहिशुरुधःसंतिपूर्वीर्ऋतस्यधीतिर्वृजि

नानिहंति॥ऋतस्यश्लोकोबधिरातत्तर्दकर्णाबुधानःशुचमानआयोः॥ऋतस्य
॥३९॥ हिशुरुधःसंतिपूर्वीर्ऋतस्यप्रज्ञावर्जनीयानिहंति॥ऋतस्यश्लोकोबधिरस्यापि
कर्णावातृणत्तिबधिरोबधःश्रोत्रःकर्णौबोधयंदीप्यमानआयोरयनस्यमनुष्य
स्यज्योतिषोवोदकस्यवेदुरिंधेरूनलैवोतस्यैषाभवति॥१॥प्रतद्वोचेयंभव्या
म येंदवेहव्योनयइषवान्मरजतिरक्षोहामन्मरेजाति॥स्वयंसोअस्मदानिदोव
धैरजेततुर्मतिं॥अवस्रवेदघशंसोवत्तरमवक्षुद्रमिवस्रवेत्॥प्रब्रवीमितद्भव्या
येंदवेहवनाहइववयइषवानन्नवान्कामायान्वाममननानिचनोरेजयतिरक्षोहाच
बलेनरेजयतिस्वयंसोऽस्मदभिनिंदितारोवधैरजेततुर्मतिं॥अवस्रवेदघ ॥३९॥
शंसस्ततश्चावतरंक्षुद्रमिवावस्रवेदस्मात्सपत्नयांसमर्थमन्यतेयथाहोदर्शानी

याहोदर्शनीयेतितत्परुच्छेपस्यशीलंपरुच्छेपऋषिःपर्ववच्छेपःपरुषिपरुषिशेपोऽ
स्येतिवेतीमानिसप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रांतानिसूक्तभांजिहविर्भांजितेषा
मेतान्यहविर्भांजिवेनोसुनीतिर्ऋतंइंदुःप्रजापतिःप्रजानांपातावापालयितावात
स्यैषाभवति॥२०॥प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरिताबभूव॥यत्काम
स्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणां॥प्रजापतेनहित्वदेतान्यन्यंसर्वाणि
जातानिपरिबभूवयत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणामित्या
शीः॥अहिर्व्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥२१॥अब्जामुक्थैरहिंगृणीषेबुध्नेनदीनां
रजःसुषीदन्॥अब्जामप्सुजमुक्थैरहिंगृणीषेबुध्नेनदीनांरजःसुसीदंतं॥बुध्नमंत
रिक्षंबद्धाअस्मिन्धृताआपइतिवेदमपीतरद्बुध्नमेतस्मादेवबद्धाअस्मिन्धृताः

प्राणाइति॥योऽहिःसबुध्न्योबुध्नमंतरिक्षंतन्निवासात्तस्यैषाभवति॥४४॥मानोहिर्बुध्न्यो
रिषेधान्मायज्ञोअस्यस्रिधदृतायोः॥मावनोहिर्बुध्न्योरेषणायवधान्मास्ययज्ञो
स्वावास्रिधद्यज्ञकामस्या॥सुपर्णोव्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥४५॥एकःसुपर्णःससं
स मुद्रमाविवेशइदंविश्वंभुवनंविचष्टे॥तंपाकेनमनसापश्यमंतितस्तंमातारेह्लि
सउरेह्लिमातरं॥एकःसुपर्णःससमुद्रमाविशतिसइमानिसर्वाणिभूतान्यभिवि
पश्यति॥तंपाकेनमनसापश्यमंतितइत्यृषेर्दृष्टार्थस्यप्रीतिर्भवत्याख्यानसं
युक्ता॥तंमातारेह्लिवागेषामाध्यमिकासचमातरंरेह्लिपुरूरवाबहुधारोरूयतेतस्यैषा
भवति॥४६॥समस्मिंजायमानआसतग्नाउतेमवर्धन्नद्याःस्वगूर्ताः॥महेयत्त्वा ४
पुरूरवोरणायावर्धयन्दस्युहत्यायदेवाः॥समासतास्मिंजायमानेग्नागमनाद्

पोदेवपत्न्योवउपचैनमवर्धयन्नद्यःस्वगूर्ताःस्वयंगामिन्योमहतेयत्त्वापुरूरवो
रणायरमणीयायसंग्रामायावर्धयन्दस्युहत्यायचदेवादेवाः॥४७॥ ॥अथश्मव
लं॥ ॥अथातोमध्यस्थानावायवश्चाद्यास्तेषामासोनीवीनवारेतमुग्धिमारुद्रा
स्ययातेदिद्युज्जरावोधःसूर्येजातोविवृहसानपिनद्धमभ्यासमवत्क्षेत्रस्य
पतिःक्षेत्रस्यपतिनाक्षेत्रस्यपतेऽमीवहापुनरेहियोऽग्निधर्मः॥परेयिवांसंसेनेवसृष्टा
मित्रोजनान्हिरण्यगर्भोयितोसरस्वोविश्वकर्मासर्वस्यकर्ताविश्वकर्माविमनाविश्व
कर्मन्हविषात्यमेषुसदधाश्चित्वयामन्योअदधिक्राःसविताहिरण्यस्तूपोदेवस्त्वष्टावा
तआवातुप्रतियमस्मिन्वावनोवेनस्तरयंवेनोमुनीतऋतस्यहिप्रतद्वोवेयप्रजापते
आमुक्केमानोहिरेकःसुपर्णःसमस्मिंसप्तचत्वारिंशत्॥४७॥इतिनिरुक्तेदशमोध्यायः॥

२ ॥ ॥हरिःॐम्॥ ॥श्येनोव्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥१॥आदायश्येनोअभरत्सोमंसह
स्रंसवाँअयुतंचसाकं॥अत्रापुरंधिरजहादरातीर्मदेसोमस्यमूराअमूरः॥आदाय
श्येनोऽहरत्सोमंसहस्रंसवाँनयुतंचसहसहस्रंसहसाव्यभक्षिप्रेत्यतत्रायुतंसोम स्त्र
भक्षात्तत्संबंधेनायुतंदक्षिणाइतिवातत्रपुरंधिरजहादमित्रानदानानितिवामदे
सोमस्यमूराअमूरइतियैंद्रंचसूक्तंसोमपानेनचस्तुतस्तस्मादिंद्रंमन्यंतेओषधिःसो
मःसुनोतेर्यदेनमभिषुण्वंतिबहुलमस्यनैघंटुकंवृत्तमाश्चर्यमिवप्राधान्येनत
स्यपावमानीषुनिदर्शनायोदाहरिष्यामः॥२॥स्वादिष्ठयामदिष्ठयापवस्वसोम
धारया।इंद्रायपातवेसुतः॥इतिसानिगदव्याख्याताथैषापराभवतिचंद्रमसो ४१
वैतस्यवा॥३॥सोमंमन्यतेपपिवान्यत्संपिंषंत्योषधिं।सोमंयंब्रह्माणोविदुर्नत

याहोदर्शनीयेतितत्परुच्छेपस्यशीलंपरुच्छेपऋषिःपर्ववच्छेपःपरुषिपरुषिशेपोऽ
स्येतिवेतीमानिसप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रांतानिसूक्तभांजिहविर्भांजितेषा
मेतान्यहविर्भांजिवेनोसुनीतिर्ऋतंइंदुःप्रजापतिःप्रजानांपातावापालयितावात
स्यैषाभवति॥८॥प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरिताबभूव॥यत्कामा
स्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणां॥प्रजापतेनहित्वदेतान्यन्यःसर्वाणि
जातानिपरिबभूवयत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणामित्या
शीः॥अहिर्व्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥९॥अब्जामुक्थैरहिंगृणीषेबुध्नेनदीनां
रजःसुषीदन्॥अब्जमुक्थैरहिंगृणीषेबुध्नेनदीनांरजस्सूदकेषुसीदंतं॥बुध्नमंत
रिक्षंबद्धाअस्मिन्धृताआपइतिवेदमपीतरद्बुध्नमेतस्मादेवबद्धाअस्मिन्धृताः

स्याश्नातिकश्चन॥सोमंमन्यतेपपिवान्यत्संपिंषंत्यौषधिमितिवृथासुतमसोममा
हसोमंयंब्रह्माणोविदुरितिनतस्याश्नातिकश्चनाम्जेत्यधियज्ञमथाधिदैवतंसोमं
मन्यतेपपिवान्यत्संपिंषंत्यौषधिमितियजुःसुतंसोममाहसोमंयंब्रह्माणोविदुश्चंद्र
मसंनतस्याश्नातिकश्चनादेवइत्यथैषापराभवतिचंद्रमसोवैनंतस्यैव॥४॥यत्वा
देवप्रपिबंतिततआप्यायसेपुनः।वायुःसोमस्यरक्षितासमानांमासआकृतिः॥यत्वादे
वप्रपिबंतिततआप्यायसेपुनरितिनाराशंसानभिप्रेत्यपूर्वपक्षापरपक्षावितिवा॥
वायुःसोमस्यरक्षितारमाहसहचर्याद्रसहरणाद्वासमानांसंवत्सराणांमासआकृतिः॥
सोमोरूपविशेषैरोषधिश्चंद्रमावा।चंद्रमाश्चायन्द्रमयतिचंद्रोमाताचांद्रमानमस्ये
तिवाचंद्रःश्चंदतेःकांतिकर्मणश्चंद्र।नमित्यप्यस्यभवतिचारुद्रमतिचिरंद्रमतिचि २

४२ मेर्वा पूर्वे वारुरूवे विपरीतस्य तस्यैषा भवति ॥५॥ नवो नवोऽभवति जायमानो ह्नां के
तुरुषसामेत्यग्रं भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्प्र चंद्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥ नवोनवो
भवति जायमान इति पूर्वपक्षाद्भिमतमभिप्रेत्याऽह्नांकेतुरुषसामेत्यग्रमित्यपरप
क्षातमभिप्रेत्या ॥ द्वित्यदेवतः द्वितीयः पाद इत्येके ॥ भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्नित्य
र्धमासेऽप्यमभिप्रेत्य प्रवर्धयते चंद्रमा दीर्घमायुर्मृत्युमारयतीति सतो मृतं च्या
वयतीति वाऽतबलाक्षो मौद्गल्यस्तस्यैषा भवति ॥६॥ परं मृत्यो अनु परेहि पंथां
यस्ते स्व इतरो देवयानात् ॥ चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥
परं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो ध्रुव परेहि मृत्यो कश्चित्तं ते मृत्यो मृतं च्यावयतीति वा मृत्यो
मृद्देवमिदुदेवा नेषामेषा भवति ॥७॥ चेषमिश्रसमरं शमीवतो रिंद्राविष्णू स्तुतपावा ४१

स्यधीमहिसुमतिंवाजिनीवत॥धाताददातुदत्तवेप्रवृद्धांजीविकामनुपक्षीणां॥वयंदे
॥४३॥ वस्यधीमहिसुमतिंकल्याणींमतिंसत्यधर्मणः॥विधाताधात्राव्याख्यातस्तस्यै
षनिपातोभवतिबहुदेवतायामृचि॥११॥सोमस्यराज्ञोवरुणस्यधर्मणिबृहस्प
तेरनुमत्याउशर्मणि॥तवाहमद्यमघवन्नुपस्तुतौधातर्विधातःकलशाँअभक्षयं
॥इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रसूतःसोमकलशानभक्षयमितिकलशःकस्मात्कला
अस्मिंछेरतेमात्राःकलिश्चकलाश्चकिरतेर्विकीर्णमात्राः॥१२॥अथातोमध्यस्था
नादेवगणास्तेषांमरुतःप्रथमागामिनोभवंतिमरुतोमितराविणोवामितरोचनोवा
हद्रवंतीतिवातेषामेषाभवति॥१३॥आविद्युन्मद्भिर्मरुतःस्वर्कैरथेभिर्यातऋष्टि ॥४३॥
मद्भिरश्वपर्णैः॥आवर्षिष्ठयानइषावयोनपप्ततासुमायाः॥विद्युन्मद्भिर्मरुतःस्व

कैःस्वंचनैरितिवास्वर्चनैरितिवास्वर्चिभिरितिवारथैरायातऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्व
पतनैर्वर्षिष्ठेनचनोन्नेनवयइवापततसुमायाःकल्याणकर्माणोवाकल्याणप्रज्ञावा
रुद्राव्याख्यातास्तेषामेषाभवति॥१४॥आरुद्रासइंद्रवंतःसजोषसोहिरण्यर
थाःसुवितायगंतन।इयंवोअस्मत्प्रतिहर्यतेमतिस्तृष्णजेनदिवउत्साउदन्यवे
॥आगच्छतरुद्राइंद्रेणसहजोषणाःसुवितायकर्मणे॥इयंवोऽस्मदपिप्रतिकामय
तेमतिस्तृष्णजइवदिवउत्साउदन्यवेतृष्णक्तृष्यतेरुदन्युरुदन्यतेरृभवउरुभां
तीतिवर्तेनभांतीतिवर्तेनभवंतीतिवातेषामेषाभवति॥१५॥विष्ट्वीशमीतरणित्वेनवा
घतोमर्तासःसंतोअमृतत्वमानशुः।सौधन्वनाऋभवःसूरचक्षसःसंवत्सरेसम
पृच्यंतधीतिभिः॥कृत्वाकर्माणिक्षिप्रत्वेनवोढारोमेधाविनोवामर्तासःसंतोऽमृत

॥४५॥ सूर्यस्येववक्षथोज्योतिरेषांसमुद्रस्येवमहिमागभीरः॥वातस्येवप्रजवोनान्येनस्तो
मोवसिष्ठाअन्वेतवेवः॥इतिपथ्या॥आप्त्याआप्नोतेस्तेषामेषनिपातोभवत्यैन्द्राम्
चि॥२०॥स्तुषेय्यंपुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानां॥आदर्षतेशवसासप्तदा
नन्प्रसाक्षतेप्रतिमानानिभूरि॥स्तोतव्यंबहुरूपमुरुभूतमीश्वरतममाप्तव्यमा
प्तव्यानामादृणातियःशवसाबलेनसप्तदातॄनितिवासप्तदानवानितिवाप्रसाक्षते
प्रतिमानानिबहूनिसाक्षतिराप्नोतिकर्मा॥२१॥अथातोमध्यस्थानाःस्त्रियःसामदि स्ता
तिःप्रथमागामिनीभवत्यदितिर्व्याख्याता तस्याएषाभवति॥२२॥दक्षस्यवादितेजन्म
निव्रतेराजाना।मित्रावरुणाविवाससि।अतूर्तपंथाःपुरुरथोअर्यमासप्तहोता ॥४५॥
विषुरूपेषुधामसु॥दक्षस्यवादितेजन्मनिव्रतेकर्मणिराजानौमित्रावरुणौपरि

हवेषु॥उदीरतामवरउदीरतांपरउदीरतांमध्यमाःपितरःसोम्याःसोमसंपादिनस्तेऽसुं
यप्राणमन्वीयुरवृकाअनमित्राःसत्यज्ञावायज्ञज्ञावातेनआगच्छंतुपितरोह्वानेषुमा
ध्यमिकोयमइत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान्पितॄन्मन्यंतेऽंगिरसोव्याख्याताःपितरो
व्याख्याताभृगवोव्याख्याताअथर्वाणोथनवंतस्थर्वतिश्चरतिकर्मातत्प्रतिषेध
स्तेषामेषासाधारणाभवति॥१८॥अंगिरसोनःपितरोनवग्वाअथर्वाणोभृगवःसो
म्यासः॥तेषांवयंसुमतौयज्ञियानामपिभद्रेसौमनसेस्याम॥अंगिरसोनःपितरो
नवगतयोनवनीतगतयोवाअथर्वाणोभृगवःसोम्याःसोमसंपादिनस्तेषांवयंसुमतौ
कल्याण्यांमतौयज्ञियानामपिवैषांभद्रेभंदनीयेभाजनवतिवाकल्याणेमनसि
स्यामेतिमाध्यमिकोदेवगणइतिनैरुक्ताःपितरइत्याख्यानमथाप्यृषयःस्तूयंते॥१९॥

उ॰नि॰

॥४४॥

त्वमनाशिरे॥सौधन्वनाऋभवःसूरचक्षसःसूर्यख्यानावासूर्यप्रज्ञावासंवत्सरेसमभक्ष्यंत
धीतिभिःकर्मभिर्ऋभुर्विभ्वावाजइतिसुधन्वनआंगिरसस्यत्रयःपुत्राबभूवुस्ते
षांप्रथमोत्तमाभ्यांबहुवन्निगमाभवंतिनमध्यमेनतदेतदृभोश्चबहुवचनेनचमस
स्यचसंस्तवेनबहूनिदशतयीषुसूक्तानिभवंत्यादित्यरश्मयोप्यृभवउच्यंते॥अगोह्य
स्ययदसस्तनागृहेतदद्येदमृभवोनानुगच्छथ॥अगोह्यआदित्योऽगूहनीयस्तस्य
यत्स्वपथगृहेयावत्तत्रभवथनतावदिहभवथेत्यंगिरसोव्याख्यातास्तेषामेषाभ
वति॥१६॥विरूपासइदृषयस्तइद्गंभीरवेपसः॥तेअंगिरसःसूनवस्तेअग्नेःप
रिजज्ञिरे॥इत्यग्निजन्मपितरोव्याख्यातास्तेषामेषाभवति॥१७॥उदीरतामवरउ ॥४४॥
त्परासउन्मध्यमाःपितरःसोम्यासः॥असुंयईयुरवृकाऋतज्ञास्तेनोवंतुपितरो

गुरुष्यति॥यामर्त्यायप्रतिधीयमानामित्कृशानोरसनामुरुष्यथ॥इतिसाभिगद्व्याख्या
तोविश्वानरोव्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥८॥प्रवोमहेमंदमानायांधसोर्चाविश्वान
रायविश्वाभुवे॥इंद्रस्ययस्यसुमखंसहोमहिश्रवोनृम्णंचरोदसीसपर्यतः॥प्र
र्चतयूयंस्तोतॄन्महतेंधसेन्नस्यदात्रेमंदमानायमोदमानायस्तूयमानायश
ब्दायमानायेतिवाविश्वानरायसर्वविभक्तायेंद्रस्ययस्यसुमहद्बलंमहच्चश्र
वणीयंयशोनृम्णंचबलंनृन्नतंनेद्यावापृथिव्यौवःपरिचरतइतिकमन्यंमध्यमा
देवमवक्ष्यत्तस्यैषापराभवति॥९॥उदुज्योतिरमृतंविश्वजन्यंविश्वानरःसवितादे
वोअश्रेत्॥उदशिश्रयज्ज्योतिरमृतंसर्वजन्यंविश्वानरःसवितादेवइति॥धातासर्व
स्यविधातातस्यैषाभवति॥१०॥धाताददातुदाशुषेप्राचींजीवातुमक्षिताम्॥वयंदेव

उ०नि०
॥४२॥

वसावलेनवोदृयस्थिप्रजावनावराधसाधनेनतेवयमिहस्यामेतिसरमासरणात्तस्या
एषाभवति॥२४॥किमिछंतीसरमाप्रेदमानड्दूरेह्यध्वाजगुरिःपराचैः॥कास्मेहितिःका
परितक्म्यासीत्कथंरसायाअतरःपयांसि॥किमिछंतीसरमेदंप्रापद्दूरेह्यध्वाजगु
रिजगम्यतेःपरांचैनैरवितःकातेस्मास्वथाहितिरासासीत्किंपरितकनंपरितक्म्या रात्रिः
परितएनांतक्मतक्मेत्युष्णनामतकतइतिसतःकथंरसायाअतरःपयांसीतिरसा
नदीरसतेःशब्दकर्मणःकथंरसानितान्युदकानीतिवादेवशुनीइंद्रणप्रहितापणिभि
रसुरैःसमूद इत्याख्यानं सरस्वतीव्याख्याता तस्याएषाभवति॥२५॥पावकानःसरस्वती ॥४२॥
वाजेभिर्वाजिनीवती॥यज्ञंवष्टुधियावसुः॥पावकानःसरस्वत्यन्नैरन्नवतीयज्ञंवष्टु
धियावसुःकर्मवसुस्तस्याएषापराभवति॥२६॥महोअर्णःसरस्वतीप्रचेतयतिकेतुना॥

धियोविश्वाविराजति॥महदर्णःसरस्वतीप्रचेतयतिप्रज्ञापयतिकेतुनाकर्मणा
प्रज्ञयावेमानिचसर्वाणिप्रज्ञानान्यभिविराजतिवागर्थेषुविधीयतेतस्मान्माध्यमि
कांवाचंमन्यंतेवाग्व्याख्याता तस्याएषाभवति॥२७॥यद्वाग्वदंत्यविचेतनानिराष्ट्री
देवानांनिषसादमंद्रा॥चतस्रऊर्जंदुदुहेपयांसिक्वस्विदस्याःपरमंजगाम॥यद्वा
ग्वदंत्यविचेतनान्यविज्ञातानिराष्ट्रीदेवानांनिषसादमंद्रामदनाचतस्रोऽनुदि
शोदुदुहेपयांसिक्वस्विदस्याःपरमंजगामेतियत्पृथिवींगच्छतीतिवायदादित्यर
श्मयोहरंतीतिवातस्याएषापराभवति॥२८॥देवींवाचमजनयंतदेवास्तांविश्व
रूपाःपशवोवदंति॥सानोमंद्रेषमूर्जंदुहानाधेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु॥देवीं
वाचमजनयंतदेवास्तांसर्वरूपाःपशवोवदंतिव्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्चसा॥

॥६७॥ नो मदनात्संवसरसं वदुहाना धेनुर्वागस्मानुपैतु सुष्टुताऽनुमती राकेति विज्ञायते
ऽनुमतिरनुमननात्तस्या एषा भवति ॥२९॥ अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि।
क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्रण आयूंषि तारिषः ॥ अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखं च नः कु
र्वन्नं च नोपत्याय धेहि प्रवर्धय च न आयू राका रातेर्दानकर्मणस्तस्या एषा भवति
॥३०॥ राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ॥ सीव्यत्वपः सू
च्याछिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यं ॥ राकामहं सुह्वानां सुष्टुत्या ह्वये शृणो
तु नः सुभगा बोधत्वात्मना सीव्यत्वपः प्रजननकर्म सूच्याछिद्यमानया सूची सीव्य
तेर्ददातु वीरं शतप्रदमुक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसां सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नै ॥६७॥
रुक्ता अमावास्येति याज्ञिका या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति

वरासि विवासतिः परिचर्यायां हविष्मां आविवासतीत्याशास्ते वा ऽतूर्तपंथा अत्वरमाणा
पंथा बहुरथोऽर्यमाऽऽदित्योऽरीन्नियच्छति सप्तहोता सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसंनाम
यंति सप्तैनमृषयः स्तुवंतीति वा विषमरूपेषु जन्मसु कर्मसूदयेष्वादित्यो दक्ष इत्याहु
रादित्यमध्ये च स्तुतोऽदितिर्दाक्षायणी ॥ अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परीति
च तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्या
तामितरेतरप्रकृती अग्निरप्यदितिरुच्यते तस्यैषा भवति ॥२३॥ यस्मै त्वं सुद्रविणो ददा
शोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ॥ यं भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥
यस्मै त्वं सुद्रविणो ददास्यनागास्त्वमनपराधत्वमदिते सर्वासु कर्मततिष्वाग आङ्पूर्वा
द्गमेरेन एतेः किल्बिषं किल्भिदं सुकृतकर्मणो भयं कीर्तिमस्य भिनत्तीति वा यं भद्रेण श

स्तायते॥सिनीवाली॥सिनमन्नंभवति सिनातिभूतानि वालंपर्ववृणोतेस्तस्मिन्न
न्नवतीवालिनीवावावालेनेवास्यामणुत्वाच्चंद्रमाःसेवितव्योभवतीतिवातस्या
एषाभवति॥३१॥सिनीवालिपृथुष्टुकेयादेवानामसिस्वसा॥जुषस्वहव्यमाहु
तिंप्रजांदेविदिदिड्ढिनः॥सिनीवालिपृथुजघनेस्तुकःस्त्यायतेःसंघातःपृथुकेश
स्तुकापृथुष्टुतिर्वायात्वंदेवानामसिस्वसास्वसासुअसास्वेषुसीदतीतिवाक्षा
हुतंहविर्जुहोतीतिवातस्याएषाभवति॥३२॥कुहूमहंसुवृतंविद्मनापसम
स्मिन्यज्ञेसुहवांजोहवीमि॥सानोददातुश्रवणंपितॄणांतस्यैतेदेविहविषावि
धेम॥कुहूमहंसुकृतंविदतिकर्माणस्मिन्यज्ञेसुहवानामाह्वये॥सानोददातु
श्रवणंपितॄणांपित्र्यंधनमितिवापित्र्यंयशइतिवातस्यैतेदेविहविषाविधेमेतिया

उ०नि०

॥ईंन॥ ख्यातातस्याएषाभवति॥३३॥ अन्यमूषुत्वंयम्यन्यउत्वांपरिष्वजातेलिबुजेववृक्षं
॥तस्यवात्वंमनइच्छासवातवाधाकृणुष्वसंविदंसुभद्रां॥अन्यमेवाहित्वंयम्यन्य
स्त्वांपरिष्वंक्ष्यतेलिबुजेववृक्षं।तस्यवात्वंमनइच्छासवातवाधानेनकुरुष्वसंविदं
सुभद्रांकल्याणभद्रांयमीयमंचकमेतांप्रत्याचष्टेतद्इत्याख्यानं॥३४॥उर्वशी
व्याख्यातातस्याएषाभवति॥३५॥विद्युन्नयापतंतीदविद्योद्भरंतीमेअप्याका
म्यानि।जनिष्टोअपोनर्यःसुजातःप्रोर्वशीतिरतदीर्घमायुः॥विद्युदिवयापतं
त्यद्योततहरंतीमेअप्याकाम्यान्युदकान्यंतरिक्षलोकस्ययदानूनमयंजा
यताद्भ्योऽध्यापइतिनर्योमनुष्योनरेभ्योहितोनरापत्यमितिवासुजातःसुजात ॥४८॥
तरोऽथोर्वश्याप्रवर्धयतेदीर्घमायुः पृथिवीव्याख्यातातस्याएषाभवति॥३६॥

वहिष्ठाःपर्वतानांखिद्रंबिभर्षिपृथिवि॥प्रयाभूमिंप्रवत्वतिमह्नाजिनोषिमहिनि॥स
त्यंपर्वतानांमेघानांखेदनंछेदनंभेदनंबलममुत्रधारयसिपृथिविप्रजिन्वसिय
भूमिंप्रवणवतिमहत्वेनमहतीस्कंदकवतीतिवेंद्राणींद्रस्यपत्नीतस्याएषाभवति
॥१७॥इंद्राणीमासुनारिषुसुभगामहमश्रवं॥नह्यस्याअपरंचनजरसामरतेप
तिर्विश्वस्मादिंद्रउत्तरः॥इंद्राणीमासुनारिषुसुभगामहमश्रणवंनह्यस्याअपर
मपिसमांजरयाम्रियतेपतिःसर्वस्माद्यइंद्रउत्तरस्तमेतद्ब्रूमस्तस्याएषापराभव
ति॥१८॥नाहमिंद्राणिरारणसख्युर्वृषाकपेर्ऋते।यस्येदमप्यंहविःप्रियंदेवेषुग
च्छतिविश्वस्मादिंद्रउत्तरः॥नाहमिंद्राणिरमे।सख्युर्वृषाकपेर्ऋतेयस्येदमप्यंहवि
रप्सुश्टतमद्भिःसंस्कृतमितिवाप्रियंदेवेषुनियच्छतिसर्वस्माद्यइंद्रउत्तरस्तमेतद्ब्रूमो।

उ०नि० गौरी रोचतेर्ज्वलतिकर्मणोऽयमपीतरोगौरोवर्णएतस्मादेवप्रशस्योभवतितस्याए
॥४१॥ षाभवति॥३९॥गौरीर्मिमायसलिलानितक्षत्येकपदीद्विपदीसाचतुष्पदी॥अष्टाप
दीनवपदीबभूवुषीसहस्राक्षरापरमेव्योमन्॥गौरीर्मिमायसलिलानितक्षतीकु
र्वत्येकपदीमध्यमेनद्विपदीमध्यमेनचादित्येनचचतुष्पदीदिग्भिरष्टापदीदिग्भि
श्चावांतरदिग्भिश्चनवपदीदिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्चादित्येनचसहस्राक्षराबहूद
कापरमेव्यवनेतस्याएषापराभवति॥४०॥तस्याःसमुद्राअधिविक्षरंतितेनजीवंतिप्र
दिशश्चतस्रः॥ततःक्षरत्यक्षरंतद्विश्वमुपजीवति॥तस्याःसमुद्राअधिविक्षरंति
वर्षंतिमेघास्तेनजीवंतिदिगाश्रयाणिभूतानिततःक्षरत्यक्षरमुदकंतत्सर्वाणिभू ॥४१॥
तान्युपजीवंति॥गौर्व्याख्याताएषाभवति॥४१॥गौरमीमेदनुवत्संमिषंतंमूर्धानंहिं

पायंतीतिवोषाव्याख्याता तस्याएषाभवति॥४६॥अपोषाअनसःसरत्संपिष्टाद
हबिभ्युषी॥निरस्मैशिश्नथद्वृषा॥अपासरदुषाअनसःसंपिष्टान्मेघाद्बिभ्युषी
नोवायुरानितेरपिवोपमार्थेस्यादनसइवशकटादिवाऽनःशकटमानद्धमस्मिंश्ची
वरमनितेर्वास्याज्जीवनकर्मा उपजीवंत्येनन्मेघोप्यन एतस्मादेवयन्निरशिश्नथ
द्वृषावर्षितामध्यमस्तस्याएषापराभवति॥४७॥एतदस्याअनःशाये सुसंपिष्टं
विपाश्या॥ससारसींपरावतः॥एतदस्याअनआशेते सुसंपिष्टमितरदिवविपाशि
विमुक्तपाशि ससारोषाःपरावतःप्रेरितवतःपरागताद्वाइळाव्याख्यातातस्याएषाभव
ति॥४८॥अभिनइळायूथस्यमातास्मन्नदीभिरुर्वशीवागृणातु॥उर्वशीवाबृह
द्दिवागृणानाभ्यूर्ण्वानाप्रभृथस्यायोः॥सिषक्तुनऊर्जव्यस्यपुष्टेः॥अभिगृणा
तुनइळायूथस्यमातासर्वस्यमाता

उ०नि०

सुयवसाद्भगवतीहिभूयाअथोवयंभगवंतःस्याम॥अद्धितृणमघ्न्येविश्वदानीं
॥५०॥ पिबशुद्धमुदकमाचरंती॥सुयवसादिनीभगवतीहिभवाथेदानींभगवंतःस्या
माऽद्धितृणमघ्न्येसर्वदापिबचशुद्धमुदकमाचरंतीतस्याएषाभवति॥४९॥हिं
कृण्वतीवसुपत्नीवसूनांवत्समिच्छंतीमनसाभ्यागात्॥दुहामश्विभ्यांपयोअ
घ्न्येयंसावर्धतांमहतेसौभगाय॥इतिसानिगदव्याख्याता॥पथ्यास्वस्तिःपंथा
अंतरिक्षंतन्निवासात्तस्याएषाभवति॥५०॥स्वस्तिरिद्धिप्रपथेश्रेष्ठारेक्णस्वत्य
भियावाममेति॥सानोअमासोअरणेनिपातुस्वावेशाभवतुदेवगोपा॥स्वस्तिरेव
हिप्रपथेश्रेष्ठारेक्णस्वतीधनवत्यभ्येतियावसूनिवननीयानि सानोअमागृहेसा ॥५०॥
निरमणेसानिर्गमनेपातुस्वावेशाभवतुदेवगोप्त्रीदेवान्गोपयतीतिदेवाएनांगो

बळित्थापर्वतानांखिद्रंबिभर्षिपृथिवि॥प्रयाभूमिंप्रवत्वतिमह्नाजिनोषिमहिनि॥स
त्यंपर्वतानांमेघानांखेदनंछेदनंभेदनंबलमनुधारयसिपृथिविप्रजिन्वसिय
भूमिंप्रवणवतिमहत्त्वेनमहतीत्युदकवतीतिवेंद्राणींद्रस्यपत्नीतस्याएषाभवति
॥५१॥इंद्राणीमासुनारिषुसुभगामहमश्रवं॥नह्यस्याअपरंचनजरसामरतेप
तिर्विश्वस्मादिंद्रउत्तरः॥इंद्राणीमासुनारिषुसुभगामहमशृणवंनह्यस्याअपर
मपिसमंजरयाम्रियतेपतिःसर्वस्माद्यइंद्रउत्तरस्तमेतद्ब्रूमस्तस्याएषापराभव
ति॥५२॥नाहमिंद्राणिरारणसख्युर्वृषाकपेर्ऋते॥यस्येदमप्यंहविःप्रियंदेवेषुग
च्छति॥विश्वस्मादिंद्रउत्तरः॥नाहमिंद्राणिरमेसख्युर्वृषाकपेर्ऋतेयस्येदमप्यंहवि
रप्सुशृतमद्भिःसंस्कृतमितिवाप्रियंदेवेषुनियच्छतिसर्वस्माद्यइंद्रउत्तरस्तमेतद्ब्रूमो

उ०नि०

स्यादभिनदीभिरुर्वशीवाऽत्मणात्तूर्वशीवा ह्रहहिवामहद्दिवाग्व्यानाऽभ्यूर्ध्यानाप्रथस्य
॥५१॥ प्रथ्यस्यायेरयनस्यमनुष्यस्यज्योतिषोवोदकस्यवासेवतान्नोऽन्यस्यपुष्टेरोदसी
रुद्रस्यपत्नीतस्याएषाभवति॥ ॥रथंनुमारुतंवयंश्रवस्युमाहुवामहे॥आय
स्मिंतस्थौसुरणानिबिभ्रतीसचामरुत्सुरोदसी॥रथंक्षिप्रंमारुतंमेघंवयंश्रवणी
यमाह्वयामहआयस्मिंतस्थौसुरणीयान्युदकानिबिभ्रतीसचामरुद्भिःसहरो
दसीरोदसी॥५०॥ ॥अथ ॥ स्वहलं॥श्येनोव्याख्यातआदायस्वादिष्टयासोमंम
न्यतेयत्वादेवनवानवे॥परंमत्योवैषमिथ्याप्रवामहडुज्योतिर्धातादधातुसोम
स्यराज्ञोऽथातोमध्यस्थानादेवगणास्तेषांमाद्भिरारुद्रास्तोविष्णोरामीविरूप ॥५१॥
सउदीरतामवरोऽङ्गिरसोनःसूर्यस्येवस्कषेयमथातोमध्यस्थाना॥स्त्रियोदस

येला॥ विव॥ कदेदमश्विना युवमभिदेवां अगच्छसस्रोमः प्रसक्तः प्रेरितवन्तश्च तं॥ इति
॥५२॥ सानुगदयाख्याता वसातिषु स्म चरथो वसात्यो रात्रयो वसन्ते तस्मादिरनेतराहुयोव
के वा वहतेर्वाऽसितौ पेत्वाविव अपेताद् ब्रह्मणां सुरात्रयास्तयोः समानकालयोः स
मानकर्मणोः संस्तुतप्राययोरसंस्तवेनैषोऽर्धर्चो भवति वासात्योऽन्य उच्यत उषः
पुत्रस्त्वान्य इति तयोरेषापरा भवति॥२॥ इहेह जाता समवावशीतामरेपसा त
न्वाऽनामभिः स्वैः॥ जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे॥ इ
ह चेह च जातौ संस्तूयेते पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैः जिष्णुर्वामन्यः सु
महतो बलस्येरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र ऊह्यत आदित्यस्तयोरेषापरा ॥५२॥
भवति॥ प्रातर्युजा विबोधयाऽश्विनावेह गच्छतां॥ अस्य सोमस्य पीतये॥ प्रातर्यो
॥३॥

गिनौ विबोधयाऽश्विनाविहागच्छतामस्य सोमस्य पानाय तयोरेषापरा भवति॥४॥
प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टं॥ उतान्यो अस्मद्यजते विचावः
पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान्॥ प्रातर्यजध्वमश्विनौ प्रहिणुत न सायमस्ति देवेज्या अ
जुष्टमेतदप्यन्यो स्मद्यजते विचावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान्वनयितृतमस्तयोः
कालः सूर्योदयपर्यन्तस्तस्मिन्नन्या देवता ओप्यन्त उषा विष्टेः कान्तिकर्मण उच्छतेरितरा मा
ध्यमिका तस्या एषा भवति॥५॥ उषस्तच्चित्रमाभरास्मभ्यं वाजिनीवति॥ येन तोकं च
तनयं च धामहे॥ उषस्तच्चित्रं चायनीयं महनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रा
न्पौत्रांश्च दधीमहि तस्या एषापरा भवति॥६॥ एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे
रजसो भानुमंजते॥ निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः॥

उ॰नि॰

एतास्ता उषसः केतुमत्कृष्णं तत्प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात्सर्वे अर्धं अंत
॥५२॥ रिक्षलोकस्य समंजते भानुना ॥ निरुक्तः एवानाम्ना युधानीव धृष्णवः ॥ निरत्यैषु सामि
सेतस्य स्थानएमी देषां ॥ निरुक्तं तं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति ॥ प्रतियंतं गोवो गमना
नादरुषीरा रोचनात्भात रोभासो ॥ निर्मोच्यः स्तूयां स्तूयं स्य पत्न्येषेभिस्त्वहकाल
मातस्याएष भवति ॥ ७ ॥ सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रं ॥
आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥ सुकाशनं शल्मलं सर्वरूप
मपि वोपमार्थे स्यात्सुकिंशुकं किंशुकं ॥ शल्मलिर्मितं किंशुकं शतः प्रकाशयाति क्रमेणः
शल्मलिः सुशरो भवति ॥ शरवान्वारोह सूर्ये अमृतस्य लोकमुदकस्य सुखं पत्ये वा ॥५३॥
हतुं कुरुष्व सविता सूर्यां प्रायच्छत्सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणं द्वषाकपाय्य

स्यवा परस्मे त्वं किमिच्छंती पावका नो मही आ जोय द्दश्वदंतदिवीवा च मन्विदनुमते राका
महीसिनीवाली कुहू मह मन्यमषु वृषाधिक्त बलिस्थ्येंद्राणी नाहमिंद्राणिगोरी मि
माय तस्याः समुद्रा भोरमी मेदु पद्ये स्तूयवसाधिंक एवं तीस्वस्तिरिष्यपोषा एत
दस्या अभिनदहनस्थं तु पंचाशत् ॥ ५० ॥ ॥ इति निरुक्ते एकादशोध्यायः ॥ ॥ छ ॥
हरिः हि ओम् ॥ ॥ अथातो द्युस्थाना देवतास्तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतो ऽश्वि
नौ यद्व्यश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यो ऽश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभस्तत्कावश्वि
नौ द्यावापृथिव्यावित्येके ऽहोरात्रावित्येके सूर्याचंद्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृता
वित्यैतिहासिकास्तयोः कालऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टंभमनु तमोभा
गो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यस्तयोरेषा भवति ॥ १ ॥ वसातिषु स्म चरथोसितौ

उ०नि०

॥५४॥ कांस्यवाचमिने रुक्मायमं स्यमीनेत्यैतिहासिकास्तत्रेतिहासमाचक्षते त्वाष्ट्री सर
ण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ जनयांचकार सा सवर्णामन्यां प्रतिनिधायाश्वं रू
पं कृत्वा प्रदुद्राव स विवस्वानादित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य संबभूव ततोऽ
श्विनौ जज्ञाते सवर्णायां मनुस्तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥१०॥ त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणो
तीतीदं विश्वं भुवनं समेति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ।
त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं विश्वं भुवनं समेतीमानि च सर्वाणि भूतान्यभिसमा
गच्छन्ति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश रात्रिरादित्यस्या
दित्योदयेऽन्तर्धीयते ॥११॥ सविता व्याख्यातस्तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्का ॥५४॥
कीर्णरश्मिर्भवति तस्यैषा भवति ॥१२॥ विश्वा रूपाणि प्रतिमुंचते कविः प्रासावीद्भ

उ०नि०

अश्विघं मन्यमानस्कर श्विद्राजा चि घं तग मक्षी त्याह॥ प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवे
॥५५॥ म वयं पुत्रमदितेर्यो विधारयिता सर्वस्या अश्वित्य घं मन्यमान आघ्रश्चिदू त्
रश्चित्तुरश्चित्यम नामतरले र्वा त्वरते वा त्वरयाज गतिर्यमोराजा श्विघं भगं भक्षी
त्याहां धो भागइत्याङ्क रतुरस्तोनन्दृश्यते प्राशित्रमस्याक्षिणी निजघानेति च
ब्राह्मणे जनं भगो गच्छतीति वा जनं गच्छत्यादित्यउदये न स्तर्यः स तैर्वा स्तुवते वास्त्री
यते वीत स्येषा भवति॥१४॥ उदु त्यं जातवेदसं देवं वहंति केतवः॥ दृशे विश्वाय सू
र्य॥ उद्वहंति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति कम
न्यमादित्यादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापराभवति॥१५॥ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्र ॥५५॥
स्य वरुणस्याग्नेः॥ आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च॥

चायनीयं देवानामुदगमदनीकं ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेः आपूपरद् द्यावापृथि
व्यौ चांतरिक्षं च महत्त्वेन तेन सूर्य आत्मा जंगमस्य च स्थावरस्य चाऽथ यदु किम पोष
पुष्यति तत्कर्षा भवति तस्यैषा भवति॥१६॥ शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अ
हनी द्यौरिवासि॥ विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु॥ शु
क्रं ते अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यजतं तेऽन्यद्यज्ञियं तेऽन्याद्विषमतरूपे ते अहनीकर्म द्यौरि
वचासि सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नन्नवन्भाजनवतीति पूषन्निह दत्तिरस्तु तस्यैषा
परा भवति॥१७॥ पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानळर्कं॥ स नो रास
च्छुरुधश्चन्द्रा अग्रा धियंधियं सीषधाति प्र पूषा॥ पथस्पथोऽधिपतिं वचनेन कामेन
कृतोऽभ्यानळर्कमभ्यापन्नोर्कमिति वा स नो ददातु चायनीयान्यपि धनानि कर्मकम

यनः प्रसाधयति ह्यषेत्यथ यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा
तस्यैषा भवति ॥१८॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं। समूढमस्य पांसुरे। य
दिदं किं च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दि
वीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूढमस्य
पांसुरे प्यायनेंतरिक्षे पदं न दृश्यते ऽपि वोपमार्थे स्यात्समूढमस्य पांसुल इव २
पदं न दृश्यत इति पांसवः पादैः सूयंत इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भव
तीति वा ॥१९॥ विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैषा निपातो भवत्यैंद्र्यामृचि ॥२०॥ वि
श्वानरस्यवस्पतिमनानतस्य शवसः ॥ एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानां ॥ ॥५६॥
विश्वानरस्यादित्यस्यानानतस्य शवसो महतो बलस्य एवैश्च कामैरयनैरवनैर्वा

दंद्व पदे चतुष्पदे ॥ विनाकमख्यत्सविता वरेण्योनुप्रयाणमुषसो विराजति ॥ सर्वाणि प्र
ज्ञानानि प्रतिमुंचते मेधावी कविः क्रांतदर्शनो भवति कवतेर्वा प्रसुवति भद्रं द्विपाच्च
चतुष्पाच्च व्यविख्यत्पन्नाकं सविता वरणीयः प्रयाणमनूषसो विराजत्यधोरामः
सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात्सामान्यादित्यधस्तात्तद्वेलायां तमो भ
वत्येतस्मात्सामान्यादधस्ताद्रामोऽधस्तात्कृष्णः कस्मात्सामान्यादित्यग्निं चि
त्वा न रामामुपेयाद्रामा रमणायोपेयते न धर्माय कस्माज्जातीयेतस्मात्सामान्यात्कृ
कवाकुः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात्सामान्यादिति कालानुवादं प
रीत्य कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणं वचेरुत्तरं भगो व्याख्यातस्तस्य कालः प्रागुत्स
र्पणात्तस्यैषा भवति ॥२२॥ प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता ॥ आ

उ०नि०

॥५७॥

पान्॥प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे॥ प्रत्यङिदं सर्वमुदेषि प्रत्यङिदं ज्योतिरुच्यते प्रत्यङिदं स
र्वमिदमभिविपश्यसीत्यपि वैतस्यामेव॥२४॥येनापावक चक्षसा भुरण्यंतं ज
नां अनु॥ त्वं वरुण पश्यसि॥तेन नो जनानभिविपश्यसि॥केशी केशा रश्मयस्तैस्तद्वा
न् भवति काशनाद्वा प्रकाशनाद्वा तस्यैषा भवति॥२५॥केश्यग्निं केशी विषं केशी
बिभर्त्ति रोदसी॥केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते॥ केश्यग्निं च विषं च वि
षमित्युदकनाम विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य विपूर्वस्य वा स च ते द्यावापृथि
व्यौ च धारयति केशीदं सर्वमभिविपश्यति केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाह अथा
प्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमस्तेषामेषा साधार ॥५७॥
णा भवति॥२६॥त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते संवत्सरे वपत एक एषां॥विश्वमेको

पलाशमिति वृक्षोऽजस्वनात्पलाशोपलशानादेवैः संगच्छते यमो रश्मिरादित्यस्तच्चेनः सर्व
स्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननुक्रामयेताज एकपादजन एकः पाद एकेन पादेन पा
तीति वैकेन पादेन पिबतीति वैको ऽस्य पाद इति वा एकं पादं नोत्खिदतीत्यपि निगमो भ
वति तस्यैष निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि ॥२९॥ पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती
× सलिलाधं समुद्रस्य स्वेतमुधरेदं गुनस्त्यकनीम्म तं भवेदित्यपि निगमो भव
ति × [illegible] तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिंधुरापः समुद्रियः ॥ विश्वे देवासः श्र
णवन्वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरंध्या ॥ पवीः शल्यो भवति यद्विपुनाति का
यं तद्वत्यवीरमायुधं तद्वानिंद्रः पवीरवान् ॥ अतितस्छो पवीरवानित्यपि निगमो भ
वति । तद्देवता वाक् पावीरवी पावीरवी च दिव्या वाक् तन्यतुस्तनित्री वाचोऽन्यस्या जंघे ॥५८॥

कपाद्दिवो धारयिता सिंधुश्चापश्च समुद्रियाश्च सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरं
ध्या स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिः प्रयुक्तानि श्रृण्वन्तु वचनानीमानीति ॥ पृथिवी
व्याख्याता तस्या एष निपातो भवत्यैंद्राग्न्यामृचि ॥३०॥ यदिंद्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां
मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः ॥ अतः परिवृषणा वा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सु
तस्य ॥ इति सा निगदव्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भवति पावमा
न्यामृचि ॥३१॥ पवित्रवंतः परिवाचमासते पितैषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतं ॥ महः स
मुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभं ॥ पवित्रवंतो रश्मिवंतो माध्यमि
का देवगणाः पर्यासते माध्यमिकां वाचं पितैषां प्रत्नः पुराणोऽभिरक्षति व्रतं कर्म म
हः समुद्रं वरुणस्तिरोंतर्दधात्यथ धीराः शक्नुवंति धरुणेषूदकेषु कर्मण आरंभ

उ०नि०

॥५१॥

मारव्युमज एकपाद्व्याख्यातः पृथिवी व्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तेषामेष निपातो
भवत्यपरस्यां बहुदेवतायामृचि॥३२॥उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी
समुद्रः॥विश्वे देवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मंत्राः कविशस्ता अवंतु॥अपि च नो हि
र्बुध्न्यः शृणोत्वजश्चैकपात्पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे च देवाः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा ह्व
यमाना मंत्रैः॥स्तुता मंत्राः कविशस्ता अवंतु मेधाविशस्ताः अद्य प्रसक्तो ध्यानमि
तिवा प्रत्यक्षमस्मिन्ध्यानमिति वा॥अथर्वा व्याख्यातो मनुर्मननात्तेषामेष निपातो भव
त्यैंद्र्यामृचि॥३३॥यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत॥तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेंद्र उ
क्था समग्मतार्चन्ननु स्वराज्यं॥यामथर्वा च मनुश्च पिता मानवानां दध्यङ् च धियं ॥५१॥
मतानिषत तस्मिन्ब्रह्माणि कर्माणि पूर्व इंद्र उक्थानि च संगच्छतामर्चन्योऽनुपास्ते

भिचष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपं॥त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते काले काले
अभिविपश्यंति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति सर्वमेकोऽभिविपश्यति
कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्याऽथ यद्रश्मिभिरभिप्रकंपयन्ने
ति तद्वृषाकपिर्भवति वृषाकंपनस्तस्यैषा भवति॥२७॥पुनरेहि वृषाकपे सुविता क
ल्पयावहै॥य एष स्वप्ननंशनोऽस्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मादिंद्र उत्तरः॥पुनरेहि वृषा
कपे सुविता कल्पयावहै॥य एष स्वप्ननंशनः स्वप्नान्नाशयस्यादित्य उदयेनसो
ऽस्तमेषि पथा पुनः सर्वस्माद्य इंद्र उत्तरस्तमेतद्ब्रूम आदित्यं॥यमो व्याख्यातस्तस्यैषा
भवति॥२८॥यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः॥अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणां
अनुवेनति॥यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे स्थाने वृतक्षये वाऽपि वोपमार्थे स्याद्वृक्षद्रवस्तु

उ०नि०

॥६०॥

तःसप्तापनस्तएवस्वपतोलोकमस्तमितमादित्यंयंति।तत्रजाग्रतोस्वप्नजोसत्रसद्दै
च्देवौ।शाय्यादित्याधित्यधिदैवतमथाध्यात्मं।सप्तच्षयःप्रतिहिताःशरीरे।षडिं
द्रियाणिविद्यासप्तम्यात्मानि।सप्तच्क्षंतिसदमप्रमादं।शरीरमप्रमाद्यंतिसप्ता
पनानीमान्येवस्वपतोलोकमस्तमितमात्मानंयंति।तत्रजाग्रतोस्वप्नजोसत्रसद्दौ
च्देवौ।प्राणश्चास्मात्तेजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टेतेषामेषापराभवति।७॥तिर्यग्बि
लश्चमसऊर्ध्वबुध्नोयस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपं।अत्रासततऋषयःसप्ततीरेकेयेअ
स्यगोपामहतोबभूवुः।तिर्यग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुधनऊर्ध्वबोधनोवायुस्मिन्यशोनि
हितंसर्वरूपमत्रासततऋषयःसप्तसहेंद्रियाणियान्यस्यगोप्तृणिमहतोबभूवुरि
त्यात्मगतिमाचष्टे।देवाख्यातात्तेषामेषाभवति।८॥देवानांमद्राग्नुमतिर्ऋजूय ॥६०॥

तां देवानां रातिरभि नो निवर्त्ततां ॥ देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरंतु जीवसे ॥
देवानां वयं भद्रा कल्याणी सुमतिः ऋजुगामिनामृजुगामिनामिति वा देवानां दानमभि नो
निवर्त्ततां देवानां सख्यमुप सेदिम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयंतु चिरंजीवनाय ॥ किंच
देवाः सर्वे देवास्तेषामेषा भवति ॥ २१ ॥ ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत
॥ दाश्वांसो दाशुषः सुतं ॥ अवितारो वा वननीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहाग
च्छत दत्तवंतो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु वि
द्यते यत्तु किंचिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शाक
पूणिरनत्यंतगतस्त्वेष उद्देशो भवति बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिंगाभूतांशः क
श्यप आश्विनमेकलिंगमभितष्टीयं सूक्तमेकलिंगं साध्या देवाः साधनात्तेषामेषा

उ॰नि॰

॥६१॥

भवति॥४०॥यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन्॥तेहनाकंमहिमा
नःसचंतयत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाः॥यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवाःअग्निनाऽग्निमयजं
तदेवाअग्निःपशुरासीत्तमालभंततेनयजंतेतिचब्राह्मणं।तानिधर्माणिप्रथमा
न्यासन्।तेहनाकंमहिमानःसमसेवंत।यत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाःसाधनाद्यु
स्थानोदेवगणइतिनैरुक्ताः।पूर्वंदेवयुगमित्याख्यानं।वसवोयद्विवसतेसर्वमग्नि
र्वसुभिर्वासवइतिसमाख्यातस्मात्पृथिवीस्थानाइंद्रोवसुभिर्वासवइतिसमाख्यात
स्मान्मध्यस्थानावसवआदित्यरश्मयोविवासनात्तस्माद्द्युस्थानास्तेषामेषाभवति
॥४१॥स्वगावोदेवाःसदनमकर्मयआजग्मसवनेदंजुषाणाः॥जक्षिवांसःपपिवां ॥६१॥
सश्चविश्वेस्मेधत्तवसवोवसूनि॥स्वागमनानिदेवाःसुपथान्यकर्मयआगछतस

सुपथस्र निवसंतु

वनानीमानिजुषाणाःखादितवंतःपीतवंतश्चसर्वेऽस्मासुधत्तवसवोवसूनितेषामेषा
पराभवति॥४२॥आयाअत्रवसवोरंतदेवाउरावंतरिक्षेमर्जयंतशुभ्राः॥अर्वाक्पथ
उरुज्रयःकृणुध्वंश्रोताहूतस्यजग्मुषीनोअस्य।आयाअत्रवसवोरमंतदेवा।आ
पृथिवीतस्यांभवाउरौचांतरिक्षेमर्जयंतगमयंतरमयंतशुभ्राःशोभमानाअ
र्वाचएनान्पथोबहुजवःकुरुध्वंशृणुतदूतस्यजग्मुषोनोअस्याग्नेर्वाजिनोव्याख्या
तास्तेषामेषाभवति॥४३॥वाजोभवतुवाजिनोहवेषुदेवतातामितद्रवःस्वर्काः॥जं
भयंतोहिंवृकंरक्षांसिसनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः॥सुखानोभवंतुवाजिनोह्वानेषुदेव
तातौयज्ञेमितद्रवःसुमितद्रवःस्वर्काःस्वंचनाइतिवास्वर्चिषाइतिवाजंभयंतोहिंवृ
कंचरक्षांसिचक्षिप्रमस्मद्यावयंतिवाद्देवाग्न्याइतिवादेवपत्न्योदेवानांपत्न्यस्तासां

त्रेषाभवति ॥४४॥ देवानांपत्नीरुशतीरवंतु नः प्रावंतु नस्तुजयेवाजसातये । याः पार्थि
वासोयाअपामपिव्रतेतानोदेवीः सुहवाः शर्मयछत । देवानांपत्न्यउशत्योऽवंतु नः प्रा
वंतु नस्तुजयेपत्यजननायचान्नसंसननायचायाः पार्थिवासोयाअपामपिव्रतेक
र्मणितानोदेव्यः सुहवाः शर्मयछंतुशरणंतासामेषापराभवति ॥४५॥ उतग्नाव्यं
तुदेवपत्नीरिंद्राण्य१ग्नाय्य१श्विनीराट् ॥ आरोदसीवरुणानीशृणोतुव्यंतुदेवी
र्यऋतुर्जनीनां ॥ अपिचग्नाव्यंतुदेवपत्न्यइंद्राणींद्रस्यपत्न्यग्नाय्यग्नेः पत्न्यश्विन्य
श्विनोः पत्नीराट्राजतेरोदसीरुद्रस्यपत्नीवरुणानीचवरुणस्यपत्नीव्यंतुदेव्यः
कामयंतांयऋतुः कालोजायानांयऋतुः कालोजायानां ॥४६॥ ॥अथमेरवलो॥ ॥ ॥६२॥
अतीतोह स्थानावसांतिषु स्मैहेहजाता प्रातर्युजा प्रातर्य्ये जे धमुपस्तद्धि चेमेता

तां देवानां रातिरभिनो निवर्त्ततां ॥ देवानां सख्यमुपसेदिमावयं देवान आयुः प्रतिरंतु जीवसे ॥
देवानांवयंभद्राकल्याणामतिर्ऋजुगामिनामृजुगामिनामितिवा देवानांदानमभिनो
निवर्त्ततां देवानां सख्यमुपसेदिमावयं देवान आयुः प्रवर्धयंतु चिरंजीवनाय ॥ किं
देवाः सर्वे देवास्तेषामेषाभवति ॥३९॥ ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वेदेवास आगत
॥ दाश्वांसोदाशुषः सुतं ॥ अवितारोवावननीयावामनुष्यधृतः सर्वेचदेवा इहाग
छत दत्तवंतोदत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषुवि
द्यते यत्तुकिंचिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शाक
पूणिरनत्यंतगतस्त्वेषउद्देशोभवति बभ्रुरेकइति दशद्विपदा अलिंगा भूतांशः का
श्यपआश्विनमेकलिंगमभितष्टीयं सूक्तमेकलिंगं साध्यादेवाः साधनात्तेषामेषा

॥६१॥

भवति॥४०॥यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन्॥तेहनाकंमहिमा
नःसचंतयत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाः॥यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवाःअग्निनाऽग्निमयजं
तदेवाअग्निःपशुरासीत्तमालभंततेनयजंतेतिचब्राह्मणं।तानिधर्माणिप्रथमा
न्यासन्।तेहनाकंमहिमानःसमसेवंत।यत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाः।साधनाद्यु
स्थानोदेवगणइतिनैरुक्ताःपूर्वंदेवयुगमित्याख्यानं।वसवोयद्विवसतेसर्वमग्नि
र्वसुभिर्वासवइतिसमाख्यातस्मात्पृथिवीस्थानाइंद्रोवसुभिर्वासवइतिसमाख्यात
स्मान्मध्यस्थानावसवआदित्यरश्मयोविवासनात्तस्माद्युस्थानास्तेषामेषाभवति
॥४१॥स्वगावोदेवाःसदनमकर्मयआजग्मसवनेदंजुषाणाः॥जक्षिवांसःपपिवां ॥६१॥
सश्चविश्वेस्मेधत्तवसवोवसूनि॥स्वागमनानिदेवाःसुपथान्यकर्मयआगछतस

सुपथस्र निवसंतु

नमसखा मदनस्सखायेनः सखायस्तैः सहेतिवा। सर्वस्माद्यइंद्र उत्तरस्तमेतद्ब्रूमआ
दित्यमथैषाप्यितेरः॥४॥सृण्येवज[illegible]र्भरीतुर्फरीतू नैतोशेवतुर्फरीप र्फरीका॥उद
न्यजेवजेम नामदेरू तामेजराय्वजरंमरायु॥सृण्येवेतिद्विविधासृणिर्भवतिभ
र्त्ता च हंता च तथाश्विनौ चापि भर्त्तारौ जर्भरी भर्त्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हंतारौ। नैतोशेव
तुर्फरीपर्फरीका॥नितोशस्यापत्यं नैतोशं नैतोशेव तुर्फरी क्षिप्रहंतारौ। उदन्यजेव
जेमना मदेरू उदन्यजे वत्युदकजेइव रत्ने सामुद्रे चांद्रमसे वा जेमने जयमाने जेम
नामदेरू। तामेजराय्वजरंमरायु। एतज्जरायुजं शरीरं शरदमजीर्णं मथैषा सोम
स्य॥५॥तरत्समंदी धावति धारासुतस्यांधसः॥ तरत्समंदी धावति॥ तरति सप
पं सर्वं मंदीय स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वां गतिं। धारासुतस्यांधसः॥ धारयाभि

षुतस्य सोमस्य मंत्रपूतस्य वा वा स्तुतस्याथैषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥ चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य
॥ ६४ ॥ पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आवि
वेश ॥ चत्वारि शृंगेति वेदा वा एत उक्तास्त्रयो अस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रा
यणीयोदयनीये सप्त हस्तासः सप्त छंदांसि त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मंत्र ब्राह्म
णकल्पैर्वृषभो रोरवीणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिर्यदेनमृग्भिः शं
संति यजुर्भिर्यजंति सामभिः स्तुवंति महो देव इत्येष हि महान् देवो यद्यज्ञो मर्त्यां आ
विवेशेत्येष हि मनुष्यानां विशय यजनाय तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ७ ॥ स्तुव स्व
र्यंतो नापेक्षंत आ द्यां रोहंति रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे ॥ स्व ॥ ६४ ॥
र्गच्छंत ईजाना वा नेक्षंते ते तमुमेव लोकं गतवंतमीक्षंत इति वा द्यां रोहंति रोदसी । यज्ञं

ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर इत्यथैषा वाचः प्रवह्लिकेतेव ॥ ८ ॥ चत्वारि वाक्परिमि
ता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेंगयंति तुरीयं वाचो
मनुष्या वदंति ॥ चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो
गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयंते गुहा गूहतेस्तुरीयं त्वरतेः कतमानि तानि चत्वा
रि पदान्योंकारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्षं नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाक
रणा मंत्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिका ऋचो यजूंषि सामानि
चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी
व्यावहारिकीत्येके पशुषु तूणवेषु मृगेषु आत्मनि चेत्यात्मप्रवादा अथापि ब्राह्मणं भ
वति सा वै वाक्सृष्टा चतुर्धा व्यभवदेष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयं या पृथिव्यां

उ०नि०

॥६५॥ साग्नौसास्यंतरिक्षेसावायौसावामदेव्येयादिक्षिसादित्येसाबृहस्पतिसास्तन
यित्नावथपरुस्तुतायावागादित्यरिंचततांब्राह्मणोपदधुस्तस्माद्ब्राह्मणाउभयीं
वाचंवदंतियाचदेवानांयाचमनुष्याणामित्यथैषाक्षरस्य॥१॥ऋचोअक्षरेपरमे
व्योमन्यस्मिंदेवाअधिविश्वेनिषेदुः।यस्तंनवेदकिमृचाकरिष्यतियइत्तद्विदुस्त
इमेसमासते॥ऋचोअक्षरेपरमेव्यवनेयस्मिंदेवाअधिनिषण्णाःसर्वेयस्तंनवे
दकिंसऋचाकरिष्यति।यइत्तद्विदुस्तइमेसमासतइतिविदुषउपदिशतिकतमत्तद
तदक्षरमोमित्येषावागितिशाकपूणिऋचश्चाह्यक्षरेपरमेव्यवनेधीयंतेनानादेव
तेषुचमंत्रेष्वेतद्धवाएतदक्षरंयत्सर्वांत्रयींविद्यांप्रतिप्रतीतिचब्राह्मणं॥१॥आदि ॥६५॥
त्यइतिपुत्रःशाकपूणेरेषर्ग्भवतियदेनमर्चंतिप्रत्यृचःसर्वाणिभूतानितस्ययद

नमसखामदन्नसखायेनःसखाय्यस्तैःसहेतिवा।सर्वस्माद्यइंद्रउत्तरस्तमेतद्ब्रमआ
दित्यमथैषाश्विनोः॥४॥सृण्येवज[illegible]र्भरीतुर्फरीतूनैतोशेवतुर्फरीपर्फरीका॥उद
न्यजेवजेमनामदेरूतामेजराय्वजरंमरायु॥सृण्येवेतिद्विविधासृणिर्भवतिभ
र्ताचहंताचतथाश्विनौचापिभर्तारौजर्भरीभर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतूहंतारौ।नैतोशेव
तुर्फरीपर्फरीका।नितोशस्यापत्यंनैतोशंनैतोशेवतुर्फरीक्षिप्रहंतारौ।उदन्यजेव
जेमनामदेरूउदन्यजेवेत्युदकजेइवरत्नेसामुद्रेचांद्रमसेवाजेमनेजयमानेजेम
नामदेरू।तामेजराय्वजरंमरायु।एतज्जराय्वजंशरीरंशरदमजीर्णमथैषासोम
स्य॥५॥तरत्समंदीधावतिधारासुतस्यांधसः॥तरत्समंदीधावति॥तरतिसप
पंसर्वंमंदीयस्तोतीतिधावतिगच्छत्यूर्ध्वांगतिं।धारासुतस्यांधसः॥धारयाभि

र्षेतद्भवति॥१२॥हृदातष्टेषुमनसोजवेषुयद्ब्राह्मणाःसंयजंतेसखायः॥अत्राहत्वंवि
॥६६॥ जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणोविचरंत्युत्वे॥हृदातष्टेषुमनसोजवेषु॥यद्ब्राह्मणाःसंयजं प्र
ते।समानाख्यानाऋत्विजोऽत्राहत्वंविजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिःप्रवृत्तिभिरोहब्रा
ह्मणऊहब्राह्मणऊहएषांब्रह्मेतिवासेयंविद्याश्रुतिमतिबुद्धिस्तस्यास्तपसापा
रमीप्सितव्यंतदिदमायुमिच्छतानिर्वक्तव्यंतस्माच्छंदःसुशेषोपेक्षितव्याऽथ
गमायायांदेवतानिराहतस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति॥१३॥ ॥४॥
अयस्थूरवल्लं॥ ॥अथेमायद्यावोयदुर्दवोविहिंसातोऽस्त्राण्येवतरस्सक्ष्वतारिस्र्हेंगा
सुवर्येतम्भताक्षिवाग्टवोअक्षरआदित्यइत्यक्षरंनक्षरतिहृदातष्टेषुत्रयोदश॥ ॥ ॥६६॥
इतिनिरुक्तेत्रयोदशोऽध्यायः॥ ॥हरिःहिओम्॥व्याख्यातंदैवतंयज्ञांगंचाथातऊर्ध्व

नर्णगतिर्व्यारब्धास्याम: सूर्य आलोकमुदितस्य हि कर्म द्रष्टाऽथैतदनुप्रवदंत्यथैतं महांतमात्म
नमेषर्षाण: प्रवदं मीद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु रित्यथैष महानात्मा लोकजिज्ञासयात्मानं प्रो
वाचाग्निरस्मि जन्मना जातवेदा अहमस्मि प्रथमजा इत्येताभ्यां॥१॥अग्निरस्मि ज
न्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन्।अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो
घर्मो हविरस्मि नाम।।अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभि:।
यो मा ददाति स इदेव मावा:।अहमन्नमन्नमदंतमद्मीति स हज्ञात्वा प्रादुर्बभूवै
वं तद्व्याजहारायं तमात्मानमभ्यात्मजमंतिकमन्यस्मा आचक्षीत।।२।।अपश्यं गो च
पामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरंतं।।स सध्रीची: स विषूचीर्वसान आव
रीवर्ति भुवनेष्वंत:।आवरीवर्ति भुवनेष्वंतरित्यथैष महानात्मा सत्वलक्षणास्त

उ०नि०

सरं तद्ब्राह्मं तत्सत्यं तत्सलिले तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगंधं तदमृतं
॥६७॥ तच्छुक्लं तल्लिंगोऽप्यृतात्मा सैषाम्नातप्रकृतिरित्येके तत्क्षेत्रं तदज्ञानात्क्षेत्रज्ञमनुप्र
प्यनिरात्मजमथैष महानात्मा त्रिविधो भवति सत्त्वं रजस्तम इति सत्त्वं तु मध्ये वि
शुद्धं तिष्ठत्यभितो रजस्तमसी रज इति कामद्वेषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुद्धं त
प्रकृतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्त्वाय कल्पते प्रतिभातिलिंगो महानात्मा तमोलिंगोऽवि
द्याप्रकाशलिंगस्तमोऽपि नित्यया लिंगभाकाशः ॥३॥ आकाशस्तु गुणः शब्द आका
शाद्वायुर्द्विगुणः स्पर्शेन वायोर्ज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष आपश्चतुर्गुणा रसे
नाद्भ्यः पृथिवी पंचगुणा गंधेन पृथिव्या भूतग्रामस्थावरजंगमास्तदेतदहर्युग ॥६७॥
सहस्रं जागर्ति तस्यां ते सुषुप्स्यन्नंगानि प्रत्याहरति भूतग्रामाः पृथिवीमपियंति

पृथिव्यप्स्वापो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुराकाशमाकाशो मनो मनो विद्यां विद्या महां
तमात्मानं महानात्मा प्रतिभां प्रतिभा प्रकृतिं सा स्वपिति युगसहस्रं रात्रिस्तावे ताव
द्धोरात्राव जस्रं परिवर्त्तेते स कालस्तदेतदहर्भवति युगसहस्रपर्यंतमहर्यद्ब्रह्म
णो विदू रात्रिं युगसहस्रांतां तेऽहोरात्रविदो जना इति ॥४॥ तं परिवर्त्तमानमन्योऽ
नुप्रवर्त्तते स्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽहमिति गम्यते स मिथ्यादर्शनेदं पावकं म
हाभूते सुप्तिरोत्वाकाशाद्वायोः प्राणश्चक्षुश्च वक्तारं च तेजसोऽद्भ्यः स्नेह पृथिव्या
मूर्त्तिः पार्थिवांस्त्रष्टौ गुणान्विद्यान्मातृतस्त्रीन्पितृतोऽस्थिस्नायुमज्जानः पितृ
तस्त्वङ्मांसशोणितानि मातृतोऽन्नपानमित्यष्टौ सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोपि
कृप्तः ॥५॥ स यद्यनुरुध्यते तद्भवति यदि धर्मोऽनुरुध्यते तद्देवो भवति यदि ज्ञानम

योहृत्पूर्णोतिथोपस्थरुदपास्येतन्मूत्रपुरीषं कस्मादाहारपानसिक्तत्वादनुपचि
तकर्मणावन्योन्यंजायेते इति तं विद्याकर्मणीसमन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च महत्यज्ञा
नतमसि मग्नोजरामर्येरक्षुत्पिपासाशोकक्रोधद्रोहलोभमोहमदभयमत्सर
हर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकैर्द्वंद्वैरभिभूयमानः सोऽस्मादार्जवंजवीभावनांतेनि
र्मुच्यते सोऽस्मापन्नं महाभूमिकावच्छरीरान्निमेषमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिरधिप
रोऽस्य तेजसंशरीरंकृत्वा कर्मणोऽनुरूपं फलमनुभूय तस्य संक्षये पुनरिमंलोकं
प्रतिपद्यते ॥७॥ अथ ये हि सामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तोपिरचिरेण वेदो
क्तानिवाकर्माणिकुर्वंति ते धूममभिसंभवंति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्ष ॥६९॥
मपक्षीयमाणपक्षाद्दक्षिणायनं दक्षिणायनात्पितृलोकं पितृलोकाच्चंद्रमसं

उ॰नि॰

सःप्राणंस्सूर्यंयस्तस्थगामिनश्वरस्याविद्वांसःक्षेत्रज्ञमनुप्रवेत्यथाहोविद्वांसःक्षेत्रज्ञे
॥८०॥ नुकल्पतेतस्यतपसासहाप्रमादमेत्यथाप्तव्योभवतितेनासंततमिच्छेत्तेनस
ख्यमिच्छेदेषहिसखाश्रेष्ठःसंज्ञानातिभूतंभवद्भविष्यदितिज्ञाताकस्माज्जायते:
सखाकस्मात्सख्यतेःसहभूतेंद्रियैःशेरतेमहाभूतानिसेंद्रियाणिप्रज्ञयाकर्म शिष्य
कारयतीतिवातस्यतपःप्रतिष्ठाशीलमुपशममात्माब्रह्मेतिसब्रह्मभूतोभवति
साक्षिमात्रोव्यवतिष्ठतेबंधोऽज्ञानकृतोऽथात्मनोमहतःप्रथमंभूतनामधेया
न्यनुक्रमिष्यामः॥१०॥हंसः।घर्मः।यज्ञः।वेनः।मेधः।कृमिः।भूमिः।विभुः।प्रभुः।
शंभुः।राष्टुः।वधकर्मा।सोमः।भूतं।भुवनं।भविष्यत्।आपः।महत्।व्योम।यशः। ॥८०॥
महः।स्वर्णीकं।स्मृतीकं।स्वृतीकं।स्तीकं।सतीकं।सतीनं।गहनं।गभीरं।गह्वरं।कं।

अन्नं।हविः।सद्म।सदनं।ऋतं।योनिः।ऋतस्ययोनिः।सत्यं।नीरं।हविः।रयिः।सत्।
पूर्णं।सर्वं।अक्षितं।बर्हिः।नाम।सर्पिः।आपः।पवित्रं।अमृतं।इंदुः।हेमः।स्वः।स्व
र्गः।शंबरं।अंबरं।वियत्।व्योम।बर्हिः।धन्व।अंतरिक्षं।आकाशं।आपः।पृथिवी।भूः।
स्वयंभूः।अध्वा।पुष्करं।सगरः।समुद्रः।तपः।तेजः।सिंधुः।अर्णवः।नाभिः।वृक्षः।
ऊधः।तत्।यत्।किं।ब्रह्म।वरेण्यं।हंसः।आत्मा।भवति।वधंत्यद्वान।यद्वाहिष्ठा।श श्री
रीराणि।अव्ययंचसंस्कुरुते।यज्ञः।आत्मा।भवति।यदेनमन्यतेऽथैतंमहांतमात्मा
नमेतानिसूक्तान्येतान्यृचोऽनुप्रवदंति॥११॥सोमःपवतेजनितामतीनांजनितादि
वोजनितापृथिव्याः।जनिताग्नेर्जनितासूर्यस्यजनितेंद्रस्यजनितोतविष्णोः।सो
मःपवतेसोमःसूर्यःप्रसवनाज्जनितामितीनांप्रकाशकर्मणामादित्यरश्मीनांदिवो

तनकर्मणामादित्यरश्मीनां पृथिव्याः प्रथनकर्मणामादित्यरश्मीनामग्नेर्गतिकर्मणा
मादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनामिंद्रस्यैश्वर्यकर्मणामा
दित्यरश्मीनां विष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनामधिदैवतमथाध्यात्मं सोम
आत्माप्येतस्मादेवेंद्रियाणां जनितेत्यर्थः। अपि वा सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूततम
आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे॥१२॥ ब्रह्मा देवानां पदवीः कविनामृषिर्विप्राणां महिषो
मृगाणां॥ श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्॥ ब्रह्मा देवा
नामित्येष हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामादित्यरश्मीनां पदवीः कवीनामित्ये
ष हि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामादित्यरश्मीनामृषिर्विप्राणामित्येष ह्यृषणो
भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनां महिषो मृगाणामित्येष हि महान्भवति

द्रमसो वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेरोषधयश्चैतद्भूत्वा तस्य संक्षये पुनरेवेमं लोकं प्रतिपद्यते॥
॥८॥ अथ ये हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपिरे ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि कु
र्वंति तेऽर्चिरभिसंभवंत्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुद
गयनमुदगयनाद्देवलोकं देवलोकादादित्यं लोकमादित्याद्वैद्युतं वैद्युतान्मान
सं मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसंभवंति ते न पुनरावर्तंते शिष्टादंदशू
कायत इदं न जानंति तस्मादिदं वेदितव्यमथाप्याह॥१॥ न तं विदाथ य इमा ज
जानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव॥ नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्च
रंति॥ न तं विदथ ये विद्वांसो वदंत्यक्षरं ब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्माकमं
तरमन्यदेषामंतरं बभूवेति नीहारेण प्रावृतास्तमसा जल्प्या चासुतृप उक्थशा

॥७२॥ तानींद्रियाण्यपि गृध्यंते ज्ञानकर्माणि य तएतस्मिंल्लिष्ठति स्वाधितिर्वनानामित्ययमपि स्वयं
कर्माण्यात्मनि धत्ते वनानो वनकर्मणामिंद्रियाणां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्नित्यय
मपि पवित्रमिंद्रियाण्यसेति स्तूयमानोऽयमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे।
।१३। तिस्रो वाच ईरयति प्रवह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषां॥ गावो यंति गोपतिं पृ
छमानाः सोमं यंति मतयो वावशानाः॥ वह्निरादित्यो भवति स तिस्रो वाचः प्रेरयत्यृ
चो यजूंषि सामान्यृतस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत्सर्वमक्षरमि
त्यधिदैवतमथाध्यात्मं वह्निरात्मा भवति स तिस्रो वाच ईरयति प्रेरयति विद्यामति
बुद्धमतामृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतान्ययमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमा ॥७२॥
चष्टे।१४।सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः॥ सोमः सुतः

उ०नि०

॥७३॥

नेवर्षकर्मणाजनयन्नजाभुवनस्यराजा सर्वस्यराजा॥ वृषापवित्रेअधि सानोअव्येबृ
हत्सोमोवावृधेसुवानइंदुरित्यधिदैवतमथाध्यात्ममत्यकर्मी समुद्रआत्मापरमेव
वनेज्ञानकर्मणा जनयन्नजाभुवनस्यराजासर्वस्यराजा वृषापवित्रेअधिसानो
अव्येबृहत्सोमोवावृधेसुवानइंदुरित्यात्मगतिमाचष्टे॥१६॥ महत्तत्सोमोमहि
षश्चकारापांयद्गर्भोवृणीत देवान्। अदधादिंद्रेपवमानओजोजनयत्सूर्येज्योति
रिंदुः॥ महत्तत्सोमोमहिषश्चकारापांयद्गर्भोवृणीत देवानाधिपत्यमदधादिंद्रेप
वमानओजोजनयत्सूर्येज्योतिरिंदुरादित्यइंदुरात्मा॥१७॥ विधुंदद्राणंसमनेबहू
नांयुवानंसंतंपलितोजगार॥ देवस्यपश्यकाव्यंमहित्वाद्यामममारसह्यः समान ॥७२॥
॥विधुंविधमनशीलंदद्राणंदमनशीलंयुवानंचंद्रमसंपलितआदित्योगिरति

सह्यःम्रियतेसद्दिवासमुदितेत्यधिदैवतमथाध्यात्मंविधुंविधमनशीलंदद्राणंदमनशी
लंयुवानंमहांतंपलितआत्मागिरतिरात्रौम्रियतेरात्रिःसमुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे॥
१८॥ साकंजानांसप्तथमाहुरेकजंषळिद्यमाऋषयोदेवजाइति। तेषामिष्टानि विहि
तानिधामशःस्थात्रेरेजंतेविकृतानिरूपशः॥ सहजातानामृषीणामृषीणामादि
त्यः सप्तमस्तेषामिष्टानि कांतानिवाक्रांतानिवागतानिवामतानिनतानिवाद्भिः
सहसंमोदंतेयत्रैतानिसप्तऋषीणानिज्योतींषितेभ्यःपरआदित्यस्तान्येतस्मिन्ले
कंभवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मंसहजातानांषण्णामिंद्रियाणामात्मासप्तमस्तेषा
मिष्टानिवाकांतानिवाक्रांतानिवागतानिवामतानिवानतानिवाऽन्नेनसहसंमोदंतेय
त्रेमानिसप्तऋषीणानींद्रियाण्येभ्यःपरआत्मातान्यस्मिन्लेकंभवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे॥१९॥

स्त्रियः सतीस्ताउमेपुंसआहुःपश्यदक्षण्वान्नविचेतदंधः॥कविर्यःपुत्रः सईमाचि
॥७४॥ केतयस्ताविजानात्सपितुष्पितासत्॥स्त्रिय एवैताःशब्दस्पर्शरूपरसगंधहारिण्य
स्ताअमुंपुंत्वेशब्देननिराहारःप्राणइतिपश्यन्चक्षुष्मान्नविजानात्यंधःकविर्यःपुत्रः
सइमाजानातियःसाइमाजानातिसपितुष्पितासदित्यात्मगतिमाचष्टे॥२०॥सप्ता
स्य र्धगर्भाभुवनस्यरेतोविष्णोस्तिष्ठंतिप्रदिशाविधर्मणि॥तेधीतिभिर्मनसातेविप
श्चितःपरिभुवःपरिभवंतिविश्वतः॥सप्तैतानादित्यरश्मीनाममादित्योगिरतिमध्य
स्थानोर्ध्वमाद्यायान्येतस्मिंस्तिष्ठंतितानिधीतिभिश्चमनसाचविपर्ययंतिपरिभु
वःपरिभवंतिसर्वाणिकर्माणिवर्षकर्मणेत्यधिदैवतमथाध्यात्मंसप्तेमानींद्रियाण्य ॥७४॥
यमात्मागिरतिमध्यस्थानोर्ध्वमाद्यायान्यस्मिंस्तिष्ठंतितानिधीतिभिश्चमनसाचवि

प्रपृथेअज्यमानःसोमेअर्काःत्रिष्टुभःसंनवंते॥एतएवसोमंगावोधेनवोरश्मयोवावश्य
मानाःकामयमानाआदित्यंयंत्येवमेवसोमंविप्रारश्मयोमतिभिःपृच्छमानाःकामयमा
नाआदित्यंयंत्येवमेवसोमःसुतःपूयतेअज्यमानएतमेवार्काश्चत्रिष्टुभश्चसंनु
वंतेततएतस्मिन्नादित्यएकंभवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्ममेतएवसोमंगावोधे
नवइंद्रियाणिवावश्यमानानिकामयमानान्यात्मानंयंत्येवमेवसोमंविप्राइंद्रि
याणिमतिभिःपृच्छमानानिकामयमानान्यात्मानंयंत्येवसोमःसुतःपूयतेअज्यमा
नइममेवात्मानंसप्तऋषयश्चसंनवंतेतान्येतस्मिन्नात्मन्येकंभवंतीत्यात्मगतिमा
चष्टे॥१५॥अक्रान्त्समुद्रःप्रथमेविधर्मञ्जनयन्प्रजाभुवनस्यराजा॥वृषापवित्रेअधि
धिसानोअव्येबृहत्सोमोवावृधेसुवानइंदुः॥अत्यक्रमीत्समुद्रआदित्यःपरमेव्यव

ज्ञानो निरिणाति शत्रून्ननु यं विश्वे मदंत्यूमाः ॥ तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं
यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णो दीप्तिनृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रून्नितिरिणातिः प्री
तिकर्मा दीप्तिकर्मा वाऽनुमदंति यं विश्व ऊमा इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं तद्भवति भूतेषु
भुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं तपोजा यत उग्रस्त्वेषनृम्णो ज्ञाननृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति
शत्रून्नितिरिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वाऽनुमदंति यं सर्व ऊमा इत्यात्मगतिमाचष्टे
॥२४॥ को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून् ॥ आसन्निषून्हृत्स्व
सो मयोभून्य एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥ क आदित्यो धुरि गा युंक्ते रश्मीन्कर्मवतो
भानुमतो दुराधर्षानसत्त्यसुनवंतोषून्निषुणवंति मयोभून्निसुखभूनि य एषां संपृ
तं वेद कथं स जीवतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं क आत्मा धुरि गा युंक्ते इंद्रियाणि कर्मव

तोभसुमतेदुराधर्षानस्त्र्यस्तुनवंती प्रानिषुणवंतिमयोफ्लानिसुखफ्लानि यद्दमंसोष्ट
तंवेदंचिरंजीवतीत्यास्मगातिमाचक्षे ॥२५॥ कईषते लुज्यते को बिभायको मंसते सं
तभिंद्रं कोऔंति ॥ कस्तोकायकद्दमायुतरायोधिश्रवृत्तन्चेरकोजनाय ॥ कूएव
गछाति को ददाति को बिभेति । कोमंसते संतभिंद्रं । कस्तोकाया पत्याय महते च
नोरयायरमणीयायदर्शनीयाय ॥२६॥ कोअग्निमीट्टे हविषाघृतेन स्रुचाय
जातान्ऋतुभिर्ध्रुवेभिः । कस्मैदेवाआवहानाषुहोमकोमंसतेवीतिहोत्रःसुदेवः ॥
कआदित्यंभरयातिहविषाघृतेनच । स्रुचायजातान्ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति । कस्मै
देवाआवहानाशुहोमार्थायान् । कोमंसतेवीतिहोत्रः सुदेवः । कल्याणदेवइत्यधि
देवतमथाध्यात्मंकआत्मानंभरयातिहविषाघृतेनच । स्रुचायजातान्ऋतुभि

ॐ वेभिरिति। कस्मै देवा आवहानाशुहोमार्थान्। कोमंसतेवीतिहोत्रेस्रुवेवज्रः क
ल्याणप्रज्ञइत्यात्मगतिमावष्टे॥२७॥ त्वमंगप्रशंसिषोदेव शविष्ठमर्त्यं॥ नत्वदन्यो
मघवन्नस्तिमर्डितेंद्रब्रवीमितेवचः॥ त्वमंगप्रशंसीर्देवः शविष्ठमर्त्यंनत्वदन्यो सि
मघवन्याताववापालयिताबाजेतावाखुखयितावेंद्र ब्रवीमितेवचः स्कोति संप्रयुक्तं
॥२८॥ हंसः शुचिषद्वसुरंतरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्॥ नृषद्वर
सदृतसद्व्योमसदब्जागोजाऋतजाअद्रिजाऋतं॥ हंसइतिहंसाः सूर्यरश्म
यः परमात्मा परंज्योतिः पृथिवीव्याप्तेतिव्याप्तंसर्वव्याप्तंवननकर्मणानभ्यासेना
दित्यमंडलेनेत्ययतीतिलोकोऽत्ययतीतिहंसयंत्ययतीतिहंसाः परमहंसाः पर
मात्मा सूर्यरश्मिभिः अक्षतगभीरवसतीतिरश्मिभिर्वसतीतिवारश्मिभिर्वसतीति

॥७८॥

भिरसमाननाभिर्याःकाश्चसिंधुंपातिंकृत्वानद्योवहतिसर्पोजीर्णामिवसर्पस्त्वचंस
जतिपापंत्यजंत्याप्नोतिस्तासामेषाभवति ॥३४॥ त्र्यंबकंयजामहेसुगंधिंपु
ष्टिवर्धनं ॥ उर्वारुकमिवबंधनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ॥ त्र्यंबकोरुद्रः त्र्यंबकं स्तं
यजामहेसुगंधिंसगंधिंपुष्टिगंधिंपुष्टिवर्धनंपुष्टिकारकमिवोर्वारुकमिवफ
लंबंधनादारोधनान्मृत्योःसकाशान्मुंचस्वमांकस्मादित्येषामितरेषापराभव
ति ॥३५॥ शतंजीवशरदोवर्धमानःशतंहेमंतांछतमुवसंतान् ॥ शतमिंद्राग्नी
सविताबृहस्पतिःशतायुषाहविषेमंपुनर्दुः ॥ शतंजीवशरदोवर्धमानइत्यपिनि
गमोभवतिशतमितिशतंदीर्घमायुर्मरुतएनावर्धयंतिशतमेनमेवशतात्मानं ॥७८॥
भवतिशतमनंतंभवतिशतमैश्वर्यंभवतिशतमितिशतंदीर्घमायुः ॥३६॥ ॥

वावह्निर्वसतीतिवासुवर्णरेताःपूषागर्भास्तिभेतिरश्मिंतावनकुटिलान्तिकुटंतारि
भंतान्नीरिक्षावसिद्दितिद्विविभुविगमनेवासुभानुःखुप्रभृतोहोताह्वित्यस्यगताभ
वंत्यतिथिर्दुरोणसत्सर्वेदुरोणसद्वसेसर्वेरसाविकर्षयतिरश्मिभिर्विकर्षयतिवा
विकर्षयतिवननंभवत्यब्जागोजाअद्रिजागोजाधरित्रीगोजाःसर्वेगोजाऋतजा
बृहच्छ्रुत्भवतिनिगमोनिगमव्याख्याभवत्यृषेनिर्वचनाय ॥१९॥ द्वासुपर्णास
युजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते ॥ तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्न
न्योअभिचाकशीति ॥ द्वौद्वौप्रतिष्ठितौसुकृतौधर्मकर्तारौदुष्कृतंपापंपरिसारक
मित्याचक्षते ॥ सुपर्णासयुजासखायेत्यात्मानंदुरात्मानंप्रत्युतिष्ठतिशरीरएव
तज्जायतेवृक्षंरक्षशरीरंवृक्षंपक्षौप्रतिष्ठापयतितयोरन्यद्भुक्तान्नमनश्नन्

धना

मातेराधांसिमातदुतयेवसोऽस्मान्कदाचनादभन्॥ विश्वाचनउपमिमीहिमानुषवसूनिचर्ष
णिभ्यआ॥ माचतेधामानिमाचतेकदाचनःरिरिषुःसर्वाणिप्रज्ञानान्युपमानायमनुष्य
हितायुमादित्योऽयमात्माऽथैतदनुप्रवदंत्यथैतंमहांतमात्मानमेषगणःप्रवदतीवै
श्वकर्मणो॥ देवानांनुवयंजानासदासीत्तदानीमितिचसैषात्मजिज्ञासासैषासर्व
भूतजिज्ञासाब्रह्मणःसारिष्टिंसन्तपतांसलोकतांगमयतियएवंवेदनमोब्रह्मणे
नमोमहतेभूतायनमःपारस्करायब्रह्मशुक्रमसीयब्रह्मशुक्रमसीय॥ ३७॥ ॥
अथश्रेयले॥ ॥ व्याख्यातंदैवतमग्निरस्मिजन्मनाऽपश्यंगोपामाकाशगुणस्तं
परिवर्तमानेसघनुरुध्यतेऽंतोतरमथयोहिंसामाश्रित्याथहिंसामुत्सृज्यनतंहसो
घर्मःसोमःपवतेब्रह्मादेवानांतिस्रोवाचईरयतिसोमंगावोआकोमहत्तत्सोमाविधं
दद्राणंसमकंजानाःस्त्रियःसतीःसप्तार्धगर्भानबिजानाम्यपाङ्प्राङेतितद्विदासकौ
अधमुङ्तेकईषतेकाअग्निमीडेतमंगेहंसःशुचिषद्द्वासुपर्णाऽयाहीन्द्रविप्रंविप्रासोजातवेद
सइदंतेन्याभिस्त्र्यंबकंशतंजीवमातेराधांसिसप्तत्रिंशत्॥ इतिनैरुक्तेउत्तरषट्केऽध्यायः॥
चतुर्दशो